

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie

van Amersfoort, J.M.M.

Publication date

2001

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Amersfoort, J. M. M. (2001). *Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie*. IMES.

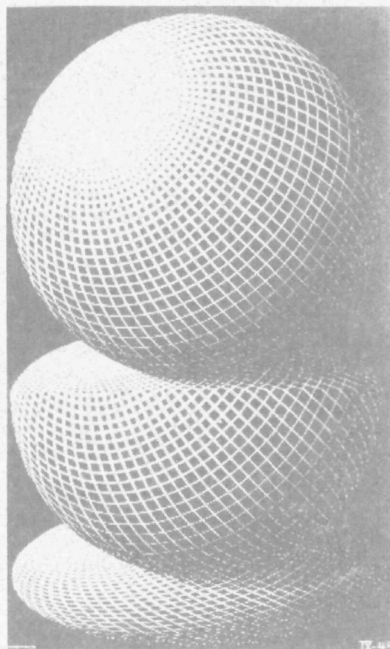
General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie

Hans van Amersfoort

IMES

Instituut voor Migratie- en Etnische Studies

TRANSNATIONALISME, MODERNE DIASPORA'S
EN SOCIALE COHESIE

TRANSNATIONALISME,
MODERNE DIASPORA'S
EN
SOCIALE COHESIE

Hans van Amersfoort

IMES

Instituut voor Migratie- en Etnische Studies

2001

Dit essay is geschreven in opdracht van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Het IMES publiceert regelmatig essays die direct zijn gerelateerd aan zijn onderzoeksprogramma. Eerder verschenen in deze reeks:

- Rinus Penninx & Boris Slijper
Voor elkaar? Integratie, vrijwilligerswerk en organisaties van migranten (1999)
- Meindert Fennema, Jean Tillie, Anja van Heelsum, Maria Berger & Rick Wolff
Sociaal kapitaal en politieke participatie van etnische minderheden (2001)

ISBN 90 5589 212 2

© 2001, IMES – Amsterdam

Niets van deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteursrechthebbers.

Omslag: © 1995 M.C. Esher/Cordon Art-Baarn-Holland

Lay-out: Hanneke Kossen, Amsterdam

Productie: Het Spinhuis, Amsterdam.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
1.1	Algemeen	1
1.2	Diaspora's, transnationalisme en sociale cohesie	3
1.3	De opbouw van dit essay	6
2	Immigratie en etniciteit	7
2.1	Immigranten als etnische groepen	7
2.2	Sociale positie en etnische grenzen	9
3	Diaspora en transnationalisme: een eerste verkenning	12
4	Verzorgingsstaat, sociale cohesie en immigratie	18
4.1	Verzorgingsstaat en sociale cohesie	18
4.2	Verzorgingsstaat en immigratie	23
5	Transnationalisme en diaspora's nader beschouwd	27
5.1	Onderzoeksvragen en termen	27
5.2	Het studieveld in kaart gebracht	28
5.3	Transnationalisme als begrippenkader	31
6	Immigratie en transnationale gemeenschappen	34
6.1	Inleiding	34
6.2	Expatrianten in de moderne wereld	34
6.3	De economische dimensie: geldstromen en ondernemers	37
6.4	De sociaal-culturele dimensie: traditie en vernieuwing	40
6.5	De politieke dimensie: diaspora's in verzorgingsstaten	45
6.6	'Symbolische etniciteit' als mobilisatiegrond	49
7	Ten slotte	51
7.1	Transnationalisme en diasporavorming	51
7.2	De verzorgingsstaat bedreigd?	52
	Referenties	55

I Inleiding

1.1 Algemeen

De sociale wetenschappen zijn rijk aan begrippen en termen. Maar deze rijkdom is voor een beoefenaar van die wetenschappen dikwijls eer een last dan een lust. Dezelfde woorden worden nogal eens in verschillende betekenissen gebruikt en als de betekenis al hetzelfde is, dan is de empirische referentie (de operationalisering) nog lang niet altijd gelijk. Kortom, het rijke assortiment aan termen leidt dikwijls meer tot spraakverwarring dan dat het bijdraagt tot het vermogen de sociale werkelijkheid te begrijpen.

Dit gebrek aan eenheid in begrippen en termen heeft verschillende oorzaken. Deze oorzaken spelen ook een rol bij het (verschillend) gebruiken van de termen die in dit essay centraal staan, zoals diaspora en sociale cohesie. De eerste oorzaak is de bijzondere verhouding die sociale wetenschappers hebben met de werkelijkheid die zij proberen te doorgronden. Deze wetenschappers willen in veel gevallen niet alleen begrijpen maar ook veranderen, bepleiten of veroordelen. De sociale wetenschappen bevinden zich vaak op het grensvlak van politiek en wetenschapsbeoefening. Er zijn zelfs opvattingen van idealistische huize, uitlopend in het postmodernisme, waarin de sociale wetenschappen enkel worden gezien als een soort bovenbouw die expressie geeft aan maatschappelijke posities. Volgens de meest extreme varianten van deze visies bestaat de sociale werkelijkheid op zichzelf niet (Wilterdink 2000: 13-17). Dit standpunt wordt in dit essay verder genegeerd. Wij gaan ervan uit dat er wel degelijk zoiets als een empirisch kenbare sociale werkelijkheid bestaat, wat niet wegneemt dat de sociale wetenschappen blootstaan aan politieke invloed. Dit komt heel duidelijk tot uiting in de politieke besmetting waaraan termen uit deze wetenschappen voortdurend onderhevig zijn. Zelfs betrekkelijk eenvoudige, descriptieve termen worden door de politieke context steeds weer van een oneigenlijke lading voorzien en daardoor onbruikbaar. In de Verenigde Staten is een term als neger via zwarte, *Afro-American*, *African-American* (al dan niet met tussenstreepje) zo besmet geraakt dat niemand meer weet hoe deze bevolkingsgroep te duiden. In Nederland is de door het Centraal Bureau voor de Statistiek om zijn neutraliteitswaarde in de statistieken ingevoerde term 'allochtoon' hetzelfde overkomen (De Beer & Sprangers 1993: 13). De in de sociale wetenschappen gebruikte termen krijgen in het dagelijkse spraakgebruik al gauw een politieke, retorische betekenis. Hierdoor ontstaan ook modes: een term raakt plotseling in zwang,

maar kan even plotseling weer verdwenen zijn. Het betekent ook dat termen als sociale controle of, om bij ons onderwerp te blijven, identiteit of gemeenschap nauwelijks meer iets betekenen en wetenschappelijk onbruikbaar zijn.

De tweede oorzaak van het gebrek aan terminologische eenheid en helderheid is van geheel andere aard en hangt direct samen met de verschillende niveaus van abstractie waarin de sociale werkelijkheid zich aan ons voordoet. Begrippen als sociale cohesie, minderheid en diaspora zijn abstracte analytische begrippen, die niet direct zichtbaar zijn in de dagelijkse werkelijkheid. Zij moeten derhalve niet alleen analytisch worden uitgewerkt, maar ook verbonden worden met indicatoren om althans tot op zekere hoogte empirisch hanteerbaar te worden. Dit is een omslachtige werkwijze, waarvoor sociale wetenschappers zich in vele gevallen de tijd niet gunnen. Zeker in de huidige periode van grote publicatiedruk en snelle circulatie van papers stellen we ons er meestal tevreden mee als termen in de gehanteerde context voldoende duidelijk zijn. Zo gebruikt Parekh (1996) in een rechtsfilosofisch essay, waarin hij de grenzen van tolerantie in een verzorgingsstaat probeert aan te geven, de term 'minderheid' min of meer synoniem met immigranten. Hij hanteert de term daarbij op een minder strikte manier dan in eerdere conceptuele analyses is bepleit (Van Amersfoort 1978a; Schermerhorn 1970: 3-18), maar dat leidt niet tot misverstand en doet aan zijn betoog geen afbreuk. Toch is dit voor de algemene voortgang van het wetenschappelijk bedrijf wel degelijk een nadeel, omdat dit diffuse gebruik van termen en begrippen een hindernis vormt voor de voortgang van het wetenschappelijk proces. Van cumulatie van kennis is in de sociale wetenschappen dan ook nauwelijks sprake. Het zal ook duidelijk zijn dat dit losse gebruik van termen het gevaar voor 'politieke besmetting' vergroot.

Maar ook als we uitgaan van een rigoureuze conceptualisering en een doordachte operationalisering doen zich voor de sociale wetenschappen nog karakteristieke moeilijkheden voor. De definities in de sociale wetenschappen en de op deze definities berustende typologieën hebben een sterk ideaaltypisch karakter. Zelden vinden we een casus die precies alle constituerende eigenschappen vertoont en zelfs dan vinden we daarnaast ook nog gevallen die bijna alle eigenschappen vertonen of min of meer hetzelfde zijn. Dit is niet alleen het gevolg van de complexiteit van de begrippen, maar zeker ook van het historische karakter van de maatschappelijke werkelijkheid. Maatschappelijke configuraties ontstaan en verdwijnen ook weer. Zelfs als zij op een bepaald moment in de tijd geheel aan onze conceptuele definities voldoen, dan voldeden zij in de periode die eraan voorafging niet, althans niet helemaal, net zomin als zij dat in de toekomst zullen blijven doen. We moeten dan ook de hulp inroepen van taalkundige nuanceringen als quasi-diaspora's, 'opkomende' minderheid en dergelijke.

Niettemin heeft het zin om van tijd tot tijd weer eens terug te gaan en, zonder in dogmatiek te vervallen, te preciseren wat we eigenlijk bedoelen als we praten over (bijvoorbeeld) de gevolgen van de huidige massale immigratie voor de sociale cohesie in westerse verzorgingsstaten.

1.2 Diaspora's, transnationalisme en sociale cohesie

Alles wat in het voorgaande is aangevoerd, is zeker van toepassing op de termen die het directe onderwerp van dit essay vormen. Het zijn woorden die weliswaar reeds lang bestaan, in het bijzonder diaspora, maar die vrij recent in de mode zijn gekomen. Al dan niet in combinatie met termen als wereldomvattend en identiteit, zijn het trefwoorden geworden van een ware vloedgolf van publicaties. In het *Cambridge survey of world migration*, verschenen in 1995, komen deze woorden nog niet als specifieke termen voor (Cohen 1995a). Vecoli (1995) gebruikt in zijn beschrijving van het proces van emigratie uit Italië het woord diaspora wel in de titel van zijn bijdrage, maar dat heeft hier geen specifieke betekenis en zou ook door een woord als emigratie of exodus kunnen worden vervangen. Daarvoor waren er wel een aantal andere studies waarin de term diaspora werd gebruikt. In de Franse politieke geografie was het woord al enige tijd courant. In 1989 had het invloedrijke politiek-geografische tijdschrift *Hérodote* aan diaspora's een speciaal nummer gewijd, en in 1991 publiceerden Chaliand en Rageau hun *Atlas des diasporas* (zie Chaliand & Rageau 1995 voor de Engelse uitgave). De Israëliische politicoloog Gabriël Sheffer kwam zelfs nog enkele jaren eerder met een bundel over de 'moderne diaspora's' (Sheffer 1986). Ongeveer in dezelfde tijd begon de opmars van het begrip 'transnationalisme', in omloop gebracht door de Amerikaanse antropologen Basch, Glick Schiller en Szanton Blanc (zie Basch et al. 1995 [1994]; Glick Schiller et al. 1999 [1992]). De transnationalismebenadering komt grotendeels overeen met de opvattingen van auteurs die het concept diaspora hanteren, al ligt de klemtoon bij de transnationalisten meer op de economische en sociaal-culturele aspecten en bij de diasporabenadering meer op de politieke dimensie van de grensoverschrijdende 'transacties'. Beide stromingen komen in zoverre overeen dat er nieuwe ontwikkelingen worden onderkend, die een bedreiging, of in ieder geval een uitdaging inhouden voor de huidige verzorgingsstaten of, om het anders te zeggen, voor de sociale cohesie.

Het gaat daarbij om specifieke effecten die massale immigratie in de huidige constellatie van globalisering heeft op het functioneren van moderne staten. Deze worden meestal aangeduid met de term natie-staten, maar bedoeld worden eigenlijk de westerse democratische verzorgingsstaten. In dit essay zullen

we het studieveld dan ook tot dit type staat beperken en ons niet afvragen wat de effecten van de internationale migratie (kunnen) zijn op bijvoorbeeld de Golfstaten of op de verschillende staten van Latijns-Amerika.

De vraag of grote stromen immigranten de cohesie van de ontvangende samenlevingen bedreigen is overigens niet nieuw. Immigratie heeft altijd geleid tot bezorgdheid, zo niet tot regelrechte vijandigheid. In haar analyse van de publieke opinie over immigranten in de Verenigde Staten in de periode van 1880 tot 1980, constateert Simon dat de negatieve reacties sterk overheersen. Zij concludeert dan ook:

'It is something of a miracle that so many immigrants gained entry to the United States between 1880-1980. Going back to recapture the tone of the debate in print media, examining the bills proposed and passed by the Congress and the statutes enacted into federal law, and reviewing the national poll data leads to wonderment and bewilderment how 30 million people gained admittance during a century, and to a country that was at best ambivalent to them and at worst erected barriers to their entry' (1985: 221).

De angst dat de 'American way of life' verloren zou gaan door de immigratie van rooms-katholieke Polen en Italianen, om nog te zwijgen van Oost-Europese joden, was wijd verbreid. Of deze immigranten de sociale cohesie werkelijk hebben aangetast, zullen we nog moeten bezien als we aan dit begrip nadere aandacht hebben besteed.

Een vergelijking met voorgaande periodes van omvangrijke immigratie ligt uiteraard voor de hand, omdat de these van de auteurs die in dit essay centraal staan nu juist is, dat er iets wezenlijk is veranderd in het interactieproces tussen immigranten en ontvangende staten. Zij volgen daarbij in grote lijnen de volgende redenering.¹

De groei van de wereldbevolking en de ontwikkelingen in transport- en communicatietechnologie hebben de internationale migratiestromen doen toenemen tot een voordien ongekende omvang. Ondanks alle pogingen van de westerse landen om deze migratiestromen te reguleren of zelfs stop te zetten, zijn landen als Nederland tegen hun zin tot immigratieland geworden en hebben traditionele immigratielanden de controle over de immigratie verloren.²

1 Zie Basch et al. 1995; Cohen 1995b, 1996; Faist 1998; Glick Schiller et al. 1999; Prévélakis 1996; Sheffer 1986, 1995.

2 Zie Van Amersfoort & Doornik 1998; Baldwin-Edwards & Schain 1994; Böcker et al. 1998; Brochmann & Hammar 1999; Cornelius et al. 1994; Miller 1994.

Dit roept de vraag op of de huidige bevolkingsmobiliteit alleen in omvang is toegenomen of dat er ook nieuwe vormen van migratie en nieuwe typen immigranten zijn ontstaan. De auteurs die de termen diaspora en transnationalisme hanteren beantwoorden deze vraag bevestigend. Zij menen dat de 'klassieke immigranten' (waarbij ze vooral de negentiende-eeuwse immigranten in de Verenigde Staten op het oog hebben) zich aan de ontvangende samenleving aanpassen. Bij sommige immigranten ging dat proces betrekkelijk snel, bij anderen duurde het enige generaties, afhankelijk van factoren als de karakteristieken van de immigranten, de ondervonden discriminatie en het verloop van de economische conjunctuur. In de loop der generaties oriënteerden de 'klassieke immigranten' zich steeds meer op het land van vestiging en verdween het land van herkomst steeds verder achter de horizon. Welke terminologie ook werd gebezigd (absorptie, assimilatie, integratie), dit blijft het algemene beeld zoals dat uit de migratiestudies van Park et al. (1925) tot Lieberson (1980) naar voren komt (zie ook Van Amersfoort 1987).

De 'moderne immigranten' worden verondersteld zich in een andere situatie te bevinden. De toegenomen communicatiemiddelen maken het mogelijk de banden met familieleden en vrienden aan te houden en moderne vervoermiddelen maken min of meer frequente bezoekcontacten mogelijk. Instituten van politieke of culturele aard maken ook gebruik van deze middelen en houden zo culturele tradities en/of politieke aspiraties gericht op het land van herkomst in stand. Het assimilatieproces komt op deze wijze niet op gang, of krijgt een beperkt partieel karakter. Op deze wijze ontstaan 'moderne diaspora's' of 'transnationale gemeenschappen'. Wat voor de vroegere landverhuizers een tussenstadium was, kenmerkend voor de eerste generatie, leidt zo tot de formatie van intergenerationele groeperingen wier ideaal niet het opgaan in de nieuwe samenleving is, maar het bestendigen van een diffuse, meervoudige situatie, gesymboliseerd in het dragen van twee, of zelfs meer dan twee paspoorten.

Zo weergegeven is deze redenering uiteraard niet meer dan een hypothese. Vanzelfsprekend worden in de vermelde studies voorbeelden gegeven van netwerken die immigranten met de landen van herkomst en soms ook met elkaar over verschillende landsgrenzen heen onderhouden. Ook het belang van immigrantenpopulaties voor bepaalde nationalistische bewegingen wordt terecht onder de aandacht gebracht. Maar zulke voorbeelden zijn ook uit vroegere periodes te geven. Parijs en Londen huisvestten in de negentiende eeuw kolonies Russische ballingen, die zich bezighielden met de politieke situatie in hun vaderland. De grote klassieke studie van Poolse immigranten in de Verenigde Staten was gebaseerd op hun uitgebreide briefwisseling met familie en vrienden in het land van herkomst (Thomas & Znaniecki 1918). Rooms-katholieke geestelijken uit Ierland, Polen en Italië opereerden in de Verenigde Staten als 'trans-

nationaal kader' en trachten de landverhuizers te behouden voor de nationale katholieke tradities. Het gaat er dus om vast te stellen of dit verschijnsel van grensoverschrijdende oriëntaties en interacties thans een grotere en vooral ook een constanter rol speelt dan in vroegere periodes van massale migratiebewegingen.

In de loop van dit essay zullen we ons derhalve richten op twee, in elkaar hakende vragen:

- 1 Leidt de huidige migratie naar de westerse verzorgingsstaten tot de vorming van etnische groepen, die kunnen worden omschreven als transnationale gemeenschappen of moderne diaspora's?
- 2 Zijn moderne transnationale gemeenschappen of moderne diaspora's een bedreiging voor de sociale cohesie binnen de verzorgingsstaten?

1.3 De opbouw van dit essay

Zoals in de vorige paragraaf naar voren is gekomen, berust de huidige literatuur over diaspora's op de aanname dat er een kwalitatieve verandering is opgetreden in het proces van incorporatie van immigranten. Het lijkt derhalve noodzakelijk om ons eerst een beeld te vormen van het 'traditionele' incorporatieproces en van de varianten die daarbij op te merken zijn. Het gaat daarbij vooral om het verband tussen migratie en de vorming van min of meer stabiele etnische groepen en in hoeverre dat als diasporavorming of transnationalisme kan worden beschreven. Vervolgens moeten we ons nader bezighouden met het begrip sociale cohesie, in het bijzonder met sociale cohesie in verzorgingsstaten. Pas dan kunnen we de begrippen 'moderne diaspora' en 'transnationalisme' werkelijk analytisch benaderen en operationaliseren. We sluiten de beschouwing af door te verkennen of en in hoeverre zulke begrippen behulpzaam zijn om de Nederlandse immigratiesituatie te beschrijven en nader te onderzoeken.

2 Immigratie en etniciteit

2.1 Immigranten als etnische groepen

De studie van de interactie tussen immigranten en ontvangende samenlevingen is niet in gelijke mate op alle typen immigranten gericht. Het studieveld wordt gedomineerd door aandacht voor die immigranten die, althans in de eerste generaties, een 'etnische groep' binnen de samenleving vormen. Etniciteit en etnische groep zijn dan ook sleutelbegrippen in het onderhavige studieveld. Lange tijd heeft er een richtingstrijd gewoed tussen auteurs die de behoefte aan geborgenheid en identiteit (die de mens is ingeschapen) beklemtonen, de zogeheten primordialisten, en de situationalisten die vooral oog hebben voor de sociale omstandigheden waarin deze gevoelens tot groepsvorming en organisatie leiden. De tegenstelling tussen deze twee benaderingen is de laatste jaren op de achtergrond geraakt. De meeste auteurs gaan er thans van uit dat bij het concept *etniciteit* zowel een (individueel) psychologische als een (situationeel) sociale dimensie van belang is, zij het niet altijd in gelijke mate (McKay 1982: 396-399). Het verband tussen immigratie en etniciteit kunnen we dan als volgt schetsen.

Ieder individu wordt vanaf zijn/haar geboorte gesocialiseerd in een culturele groep. *Rites de passage* vormen de schakel tussen individu en groep en rusten het individu uit met eigenschappen die zijn/haar functioneren in de gemeenschap mogelijk maken. In het algemeen zijn mensen zich nauwelijks bewust van de eigenschappen die zij zich in dit proces eigen hebben gemaakt. Deze zelfde 'vanzelfsprekende' karakteristieken krijgen echter een grote, soms allesoverheersende betekenis in het contact met 'vreemden', met mensen die geen weet hebben van wat altijd als waar heeft gegolden, of die de geldigheid daarvan zelfs volledig verwerpen; mensen van wie de taal niet te verstaan is en de zeden onbegrijpelijk, zo niet ronduit onbetamelijk zijn. Etniciteit ontstaat pas in contact met andere groepen; het is een eigenschap van differentiatie. Etnische groepen functioneren altijd in een samenleving met ten minste één andere groep. Dit maakt etniciteit tot een sociaal verschijnsel, dat vorm krijgt in instituties en van een ideologische achtergrond wordt voorzien door mobiliserende elites (Meadwell 1989). Het proces van vorming van etnische groepen kan op verschillende manieren plaatsvinden. Maar in het huidige West-Europa is het vooral de omvangrijke internationale migratie die leidt tot het ontstaan van etnische groepen. Immigratie leidt tot gevoelens van etniciteit en tot de institutionalisering van door immigranten meegebrachte culturen. Gezelligheids-

clubs, kranten, moskeeën, kerken, voetbal- en dansclubs worden op min of meer formele wijze in het leven geroepen, met als achterliggend doel de continuïteit van de eigen cultuur te waarborgen. In de beginfase hebben immigranteninstituten meestal een conserverende functie, vooral als de terugkeergedachte nog sterk leeft. Zij trachten de immigrant af te schermten van de buitenwereld en de contacten te beperken tot wat nu eenmaal noodzakelijk is. Zij worden gekenmerkt door een defensieve ideologie, waarin de eigen cultuur superieur wordt geacht, op zijn minst in moreel opzicht, aan die van de omringende samenleving. Aan de andere kant zijn zulke instituten er vooral in een wat latere fase van de immigratie meestal ook op gericht om de mogelijkheden van immigranten in de samenleving te vergroten. Zij claimen dan een brugfunctie te vervullen tussen de individuele immigrant en de samenleving. De spanning tussen het conserveren van de etnische identiteit en het succesvol aanpassen aan de samenleving is kenmerkend voor immigranteninstituten. Voor leiders is het een karakteristieke taak om die spanning te kanaliseren. Zij bevinden zich altijd tussen twee vuren. Als er onvoldoende aanpassing plaatsvindt, veroordeelt de groep zichzelf tot een permanent marginale positie in de samenleving. Bij te veel aanpassing daarentegen, verliezen immigranteninstituten hun functie en daarmee de leiders hun positie. De meeste immigrantengroeperingen bevinden zich gedurende één of enkele generaties tussen deze twee uitersten.

Etnische groepen bestaan uit personen die een (al dan niet vermeende) gemeenschappelijke geschiedenis hebben, en beschikken over een gemeenschappelijke communicatiebasis, zoals taal en andere culturele voorstellingen. Hoewel de grenzen van etnische groepen nooit totaal gesloten en statisch zijn, kan worden gesteld dat het lidmaatschap als regel door geboorte en opvoeding wordt verkregen. Etnische groepen verschillen daardoor op drie manieren van andere groepsvormen. In de eerste plaats zijn zij intergenerationeel. In de tweede plaats heeft de etnische vorm van categorisatie prioriteit boven andere indelingen, zoals op grond van leeftijd, geslacht, beroep of inkomensniveau. Als de etnische categorisatie verwatert tot een vorm van categorisatie naast allerlei andere, dan verschrompelt etniciteit tot wat Gans (1979) 'symbolische etniciteit' heeft genoemd. Het derde verschil hangt met deze tweede eigenschap samen: etnische groepen definiëren zichzelf, maar worden ook door anderen gedefinieerd. Of iemand jood is in nazi-Duitsland, neger in de Verenigde Staten of Turk in Nederland, hangt niet alleen af van de eigen definities, maar ook, en soms zelfs overwegend van de definities die de samenleving hanteert.

Deze omschrijving van etnische groepen impliceert dat etnische groepen stabiel zijn. Die stabiliteit is in het geval van immigrantenpopulaties echter relatief, afhankelijk van zowel de eigenschappen van de immigranten als van de omringende samenleving. Zelfs als een groep over langere tijd naspelbaar

blijft, betekent het niet dat er geen veranderingen zijn opgetreden. Voor een beantwoording van onze vraagstelling zijn daarbij vooral twee aspecten van belang, de sociale positie van etnische groepen in de samenleving en de aard van de grenzen tussen etnische groepen.

2.2 Sociale positie en etnische grenzen

‘Sociale positie’ is op zichzelf al een lastig begrip als het wordt toegepast op een groep in moderne maatschappijen, waar groepen niet als zodanig zijn gerangschikt, zoals in slavenhoudende maatschappijen. Die toepassing veronderstelt een geringe differentiatie binnen de groep wat betreft de indicatoren die voor het bepalen van de sociale positie van *individuen* van belang worden geacht. In moderne verzorgingsstaten gaat het dan om indicatoren als opleidingsniveau, inkomen en positie op de woningmarkt. De positie van een etnische groep, bijvoorbeeld de Marokkanen in Nederland, kan dan worden voorgesteld als de gemiddelde of modale positie van die groep. Zolang de betreffende groep betrekkelijk homogeen is, zoals met de eerste generatie Marokkanen of de Ambonese ex-militairen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) in Nederland het geval was, kunnen we met deze conceptualisering nog wel uit de voeten. Zodra echter diversiteit binnen de groep ontstaat, bijvoorbeeld in opleidingsniveau, wordt het moeilijk om van ‘de’ sociale positie van de groep te spreken. Dat begrip kan dan nog wel (met enige voorzichtigheid) worden gehanteerd als het vooral vergelijkenderwijs wordt gebruikt om de dynamiek in het incorporatieproces of het verschil tussen bepaalde groepen aan te geven. Het blijft echter hachelijk om een distributie van individuele eigenschappen als een groepskenmerk op te vatten.

Ook de grenzen van etnische groepen in moderne samenlevingen zijn niet zo eenvoudig vast te stellen. In de beginfase van vestiging zijn de grenzen meestal nog wel duidelijk gedefinieerd door indicatoren als staatsburgerschap, taal en religie en hebben huwelijken een overwegend endogaam karakter. Bij volgende generaties worden de grenzen in het algemeen vager en geven de indicatoren een steeds minder duidelijk beeld van de groeps grenzen.

Het ‘klassieke’ verloop van het incorporatieproces bij immigranten van het etnische type is dat zij de samenleving binnenkomen als homogene groep, die op de laagste sport van de maatschappelijke ladder staat en waarbij de etnische grenzen duidelijk gemarkeerd zijn. Maar in de loop van de generaties worden beide diffuser. Dit duidt erop dat de etnische afgeslotenheid en de eenduidigheid van de sociale positie in het algemeen verband met elkaar houden. Naarmate de sociale positie minder een groepskenmerk wordt en de etnische

grenzen vervagen, assimileert de groep. Maar niet alle groepen doorlopen dit proces en zeker niet alle met dezelfde snelheid.

Vanuit een theoretisch gezichtspunt kunnen we dit proces van incorporatie volgen zolang we willen. Ook na vele generaties is dikwijls nog wel in namen, lidmaatschap van bepaalde kerkgenootschappen en over- dan wel ondervertegenwoordiging in bepaalde beroepen nog wel iets van een vroeger verleden te herkennen.³ Omdat de maatschappij nooit geheel stationair is, is praktisch niet vast te stellen wanneer dit proces helemaal is afgesloten. Het incorporatieproces wordt door vele factoren beïnvloed. In de eerste plaats door de duur van de migratiebeweging. Zolang nieuwe immigranten het vestigingsland binnenkomen, verversen zij telkens de eerste generatie en behouden immigranteninstituten functies die anders verloren zouden zijn gegaan. Het verloop van het proces hangt verder ook af van factoren in de ontvangende samenleving. Zo stopt in tijden van hoge werkloosheid het absorptieproces op de arbeidsmarkt en kan de opkomst van extreem-nationalistische partijen etnische grenzen weer doen verharderen. Globaal kunnen we echter stellen dat na drie of vier generaties het incorporatieproces zijn grootste dynamiek verloren heeft. Uitgaande van historische voorbeelden kunnen we bij de 'tot rust gekomen' immigraties drie eindstadia herkennen:

1 De immigrantengroep is in sociaal en cultureel opzicht geassimileerd. Dat wil niet zeggen dat iedere herinnering aan een etnisch verleden verloren is gegaan; meestal blijft er wel een vage herinnering aan het land van oorsprong bestaan. Maar de etnische identiteit is geen eigenschap meer die persoonlijke levenskeuzes als huwelijkspartner of kansen op maatschappelijke participatie bepaalt. Opleidingsniveau, beroep en woonplaats zijn niet langer verbonden aan het etnische toebehoren. In Nederland zijn de afstammelingen van de Franse hugenoten en de Westfaalse immigranten uit de negentiende eeuw voorbeelden van zulke in de samenleving 'opgegene' groepen.

2 De immigrantengroep is in sociaal opzicht geassimileerd en kan niet meer eenduidig als 'laag' worden geclassificeerd. Maar de groep heeft ook een duidelijke etnische identiteit bewaard en het gedrag van de leden wordt in bepaalde levenssferen sterk gereguleerd door specifieke culturele normen, bijvoorbeeld aangaande seksualiteit en voedingsgewoontes. In de groepsidentiteit staan in het algemeen religieuze instituten centraal. De grenzen van de groep zijn door het functioneren van deze instituten van binnenuit betrekkelijk gesloten; dus nog afgezien van eventuele uitsluiting door de ontvangende maatschappij. In het vooroorlogse Nederland zijn de (zeventiende-eeuwse) Portugese en (achttiende-

3 Voor de Verenigde Staten is dit bijvoorbeeld beschreven in Lieberson en Waters (1988).

en negentiende-eeuwse) Oost-Europese orthodox-joodse immigranten voorbeelden van zulke zich continuerende besloten groepen.

3 De immigrantengroep is noch cultureel, noch sociaal geassimileerd en de maatschappelijke participatie is beperkt gebleven. De positie op de arbeids- en woningmarkt is er één van *minimum choice*, en ook andere indicatoren (onderwijs, gezondheid) duiden op een marginale positie, die min of meer stationair is. Dit zijn de groepen die met het sociologische begrip 'minderheid' worden beschreven (Van Amersfoort 1978a; Schermerhorn 1970). In Nederland hebben de Molukse ex-KNIL-militairen, die in 1950 arriveerden, in ieder geval gedurende enkele decennia een sterke tendens tot minderheidsvorming gekend.

De wetenschappelijke belangstelling is na de Tweede Wereldoorlog sterk gericht geweest op minderheden en processen van minderheidsvorming. De belangstelling ging daarbij vooral uit naar de participatie in de ontvangende samenleving en de dynamiek daarin, alsook naar de mate waarin discriminatie en achterstelling de etnische groepsgrenzen van buiten dreigden te bevroeren. In de huidige diaspora- en transnationalismediscussie wordt de klemtoon echter weer meer gelegd op de eigen instituties en in hoeverre zij de etnische grenzen van binnenuit bewaken.

3 Diaspora en transnationalisme: een eerste verkenning

Zoals in de inleiding is aangegeven, hebben vooral Franse politiek-geografen en de Israëlische politicoloog Sheffer de term diaspora voor de situatie in moderne maatschappijen een zekere populariteit bezorgd. Inmiddels is er (in 1991) al een apart tijdschrift *Diaspora* opgericht en heeft de term zo'n wijde circulatie gekregen dat hij inhoudsloos dreigt te worden (Vertovec & Cohen 1999: xvi-xvii). Een reden temeer om na te gaan of en in hoeverre de term wel zinvol te hantieren is. Het woord diaspora roept uiteraard onmiddellijk een associatie op met de joodse verspreiding over de wereld. Veel auteurs hebben dan ook de historische analogie als uitgangspunt genomen. Daarbij rijst meteen de vraag hoever die analogie opgaat. Chaliand en Rageau worstelen in hun inleiding ook met de onduidelijkheid van het begrip zodra dat buiten de historische context wordt gebruikt. Zij beginnen met de opmerking dat het gaat om 'the collective forced dispersion of a religious and/or ethnic group', maar houden zich verder niet aan dit uitgangspunt (1995: xiii-xix). Armstrongs vaakgeciteerde artikel 'Mobilized and proletarian diasporas' (1976) bevat in het geheel geen definitie. Zijn 'proletarische diaspora's' zijn eenvoudig recente arbeidsmigranten. Overigens wilde Armstrong ook niet tot een definitie komen, maar met zijn artikel, geïnspireerd door de grote continuïteit van de Duitse immigrantenclaves in Oost-Europa (de *Volksdeutschen*), alleen de aandacht vestigen op het fenomeen van zich langdurig continuerende immigrantenpopulaties. Daarnaast wilde hij een aantal hypothesen formuleren over de factoren die het voortbestaan van dergelijke etnische groepen bevorderden dan wel tegengingen.⁴ Binnen deze opzet is het artikel nog steeds lezenswaard en inspirerend.

Anthony Smith is eveneens weinig precies in zijn formuleringen. Zijn *typical diaspora* (1991: 34-38) lijkt uitsluitend een historisch fenomeen. De gegeven voorbeelden stammen allemaal uit 'feodale rijken'. In deze rijken vervulde een geografisch en sociaal mobiele handelsminderheid functies waarvoor geen plaats was in de statushiërarchie. Binnen deze hiërarchie kon de adel zich niet inlaten met zulke laag-bij-de-grondse zaken als handel en geld en waren de ongeletterde boeren vastgeklonken aan het land. De functies waarvoor in de ideologische structuur van deze samenlevingen geen plaats was en die niettemin op de één of andere wijze vervuld moesten worden, vielen toe aan buitenstaanders.

4 Persoonlijke mededeling van Armstrong.

Het zijn samenlevingen waarin typische buitenstaanders, diasporavolkeren en eunuchen karakteristieke rollen vervullen. De typische diasporavolkeren zijn endogaam, residentieel gesegregeerd en sociaal gebonden aan specifieke beroepen. Zij kunnen daarbij financieel zeer succesvol zijn, maar hun rechtspositie blijft die van een kwetsbare buitenstaander. De diasporacultuur weerspiegelt deze particularistische wereld. Het betreft religies en culturen waarbinnen er niet naar wordt gestreefd anderen te incorporeren of geïncorporeerd te worden.

In zijn inleiding op het genoemde *Hérodote*-themanummer merkt Lacoste op dat diaspora's ook de gehele, of althans de meerderheid van de bevolking vormen. Het thuisland mag een sterke ideologische functie hebben, de meerderheid van de bevolking leeft in verstrooiing. Dit zou dan gelden voor de klassieke diaspora's van joden, Armeniërs en Libanezen. Volgens dit criterium zouden ook de Palestijnen en wellicht zelfs de Ieren diaspora's vormen (1989: 4). Deze zienswijze schijnt ook Chaliand en Rageau (1995) te hebben geïnspireerd, zij het dat zij het begrip nog verder oprekken en ook van de Filippijnse en 'zwarte diaspora' spreken. Toch zijn we hier wel ver verwijderd van de klassieke diaspora's en heel dicht bij een zuiver politiek-retorische term, zoals duidelijk het geval is bij Ronald Segal (1995). Het is daarbij onduidelijk welke etnische grenzen de diaspora in zo'n geval omlijnen. Behoorden Kennedy en Reagan nu tot de Ierse diaspora en Roosevelt tot de Nederlandse? Ook is in deze gevallen geen sprake meer van een specifieke economische functie. Zelfs in situaties waarin immigranten (enige tijd) in een specifiek beroep zijn oververtegenwoordigd, zoals de Italiaanse ijsbereiders in Nederland of de Chinese wasserijbazen in de Verenigde Staten, is dit nog geen diasporafunctie (Bovenkerk et al. 1983). Immers, de betreffende samenlevingen kunnen het ook wel zonder deze diensten stellen en bovendien zijn lang niet alle Italianen respectievelijk Chinezen in dit beroep werkzaam. Dergelijke etnische specialisaties vormen eerder een incorporatietraject, in de termen van Choenni (1997), dan dat zij wijzen op een diasporasituatie.

Een belangrijke impuls om 'moderne diaspora' als begrip hanteerbaar te maken is uitgegaan van Sheffer. In een reeks van publicaties heeft hij gepoogd het begrip te omlijnen. In deze artikelen komen nogal eens gelijksoortige, maar ook weer niet helemaal dezelfde formuleringen voor (Sheffer 1986, 1995, 1996). Redenerend vanuit vele concrete historische en actuele situaties zijn zijn bijdragen toch eerder erudiet en stimulerend dan systematisch te noemen. Sheffer zelf heeft zijn opvattingen als volgt samengevat:

'Diasporas are distinct trans-state social and political entities; they result from voluntary or imposed migration to one or more host countries; the members of these entities permanently reside in host countries, they consti-

tute minorities in their respective host country (thus for example Canadians of English descent are not regarded as diaspora community); they evince an explicit ethnic identity; they create and maintain relatively well-developed communal organisations; they demonstrate solidarity with other members of the community, and consequently, cultural and social coherence; they launch cultural, social, political and economic activities through their communal organisations; they maintain discernible cultural, social political and economic exchanges with the homeland, whether this is a state or a community in a territory within what they regard as their homeland; for this as well as for other purposes (such as establishing and maintaining connections with communities in other host countries), they create trans-state networks that enable exchanges of significant resources; and have the capacity for either conflict of cooperation with both the homeland and host country, possibilities that are in turn connected to highly complex patterns of divided and dual authority and loyalty within the diasporas' (1996: 39).

Deze definitie is typerend voor veel van de discussies; het zal duidelijk zijn dat van een consistente conceptualisering nog geen sprake is. Ook Vertovec en Cohen (1999) komen in hun inleiding op de door hen samengestelde reader niet verder dan een descriptieve, inductieve benadering. Sheffer zelf merkt dan ook op dat de lijn tussen recent gevestigde 'gewone' immigranten en 'beginnende' (*incipient*) diaspora's eigenlijk niet te trekken is (1996: 40, zie ook 1995: 19-21). Zijn 'beginnende diaspora' is dan weer zo ongeveer hetzelfde als Armstrongs 'proletarische diaspora'. Toch is dat niet wat Sheffer bedoelt. Uit enkele persoonlijke gesprekken is mij gebleken dat hij wel allerlei bijkomende en verband houdende verschijnselen noemt, maar twee kenmerken van beslissende betekenis acht. In de eerste plaats het *permanent gevestigd zijn*. Dit zou te operationaliseren zijn door alleen immigrantengroeperingen te nemen waarbij minstens een tweede generatie aanwezig is. In de tweede plaats is voor Sheffer de *politieke betrokkenheid bij het thuisland* van doorslaggevende betekenis. Het zionisme heeft van de klassieke joodse diaspora een moderne diaspora gemaakt, is zijn opvatting. Ook in den vreemde behartigt men (al naargelang de mogelijkheden) de belangen van de staat (respectievelijk het thuisland) waartoe men zich rekent. Een recente, interessante studie waarin het begrip diaspora op deze wijze wordt gehanteerd, merkwaardigerwijs zonder duidelijk door Sheffer te zijn geïnspireerd, is Skrbis' beschrijving van de Kroatische diaspora in Australië. Hier vinden we inderdaad een (extreem-nationalistische) diaspora, georganiseerd rond het ideaal van een 'vrij Kroatië' (Skrbis 1999). Het is jammer dat Skrbis niet aangeeft hoeveel van de Australiërs van Kroatische komaf nu tot de diaspora behoren. Duidelijk is wel dat, ook door de bijzondere migratiegeschie-

denis, de eerste generatie in grote meerderheid haar gedrag door de diaspora-organisaties laat bepalen en dat deze organisaties op een aanzienlijk deel van de tweede en derde generatie een stevige greep hebben; niet alleen in politieke oriëntatie, maar bijvoorbeeld ook in de keuze van een huwelijkspartner.

Het lijkt zinvol het begrip 'moderne diaspora' in ieder geval te beperken tot die situaties waarin deze politieke dimensie, uitgaande van hetzij de immigranten, hetzij van de nationale overheden (of van beide), in ieder geval aanwezig is.

Ook bij de auteurs die de term transnationalisme hebben gelanceerd, is niet eenvoudig vast te stellen wat nu precies de constituerende eigenschappen van het concept zijn. Zij beschrijven transnationalisme als een nieuw fenomeen, maar dit is toe te schrijven aan voor hen onverwachte uitkomsten van eigen onderzoeken naar de migratie van het Caraïbische gebied en Latijns-Amerika naar de Verenigde Staten en wellicht ook aan een wat gebrekkige kennis van de klassieke migratieliteratuur. In de transnationalismeliteratuur wordt bijvoorbeeld nergens verwezen naar het werk van Charles Price (1963, 1968), die uitvoerig studie heeft gemaakt van de invloed van gevestigde immigranten op het verdere verloop van het migratieproces. De door hem ingevoerde term 'kettingmigratie' is een nieuwe generatie sociale wetenschappers blijkbaar onbekend. De grote publicatiedruk in het huidige academische milieu leidt blijkbaar tot een veronachtzaming van al bestaande literatuur. De definitie waarmee Basch et al. (1995) hun uiteenzetting beginnen is dan ook, zonder dat zij zich dat aanvankelijk bewust waren, van toepassing op vrijwel alle eerste-generatie immigranten:

'We define "transnationalism" as the process by which immigrants forge and sustain multi-stranded relations that link together their societies of origin and settlement. We call these processes transnationalism to emphasize that many immigrants today build social fields that cross geographic, cultural and political borders. Immigrants who develop and maintain multiple relationships – familial, economic, social, organizational, religious and political – that span borders we call transmigrants' (1995: 7).

Net als bij Sheffer zien we dat auteurs soms nog zó bezig zijn met het analyseren van descriptief materiaal dat zij aan de achterliggende analytische concepten nog weinig aandacht besteden en daarmee moeite kunnen hebben om hoofd- en bijzaken van elkaar te scheiden. Een interessant en belangrijk punt in de beschouwing van Basch en de haren is, dat zij hun concept plaatsen in de context van een globaliserende economie en de positie van de natie-staat daarin. Zij doen dat weliswaar in een neo-marxistisch jargon dat alweer wat verouderd aandoet. Hun betoog heeft daardoor een duidelijk beschuldigende toon jegens de natie-staat en

het wereldwijde kapitalisme, zonder dat duidelijk wordt hoe de aanklacht nu precies luidt. Zij wijzen daarbij wel op een aspect dat nadrukkelijk aandacht verdient. De ondertitel van hun boek *Nations unbound* zou, voorlopig voorzichtigheidshalve van een vraagteken voorzien, als ondertitel van dit essay kunnen dienen. We vinden ditzelfde element, de 'uitdaging voor de natie-staat', ook terug in een recente omschrijving van transnationalisme door Vertovec (1999b: 447):

'Transnationalism describes a condition in which, despite great distances and notwithstanding the presence of international borders (and all the laws, regulations and national narratives they represent), certain kind of relations have been globally intensified.'

Ook hier zien we aandacht voor het grensoverschrijdende karakter, maar wordt in het midden gelaten of we met een tijdelijk of een meer blijvend fenomeen te maken hebben.

Als we de twee benaderingen naast elkaar leggen, dan valt op dat zij elkaar sterk overlappen. Niettemin zijn er enkele markante verschillen. Sheffer ziet de relatieve duurzaamheid als belangrijk kenmerk; de leden van de diaspora zijn permanent in het gastland gevestigd. Helaas hanteert hij dit criterium niet consistent door nogal gemakkelijk van 'beginnende diaspora's' te spreken, bijvoorbeeld in het geval van de Turken in West-Europa. Dit is een voorschot nemen op de toekomst. Beter is het in dit soort gevallen te spreken van 'potentiële diaspora's', dat laat de nog onbekende toekomst open, maar maakt ons wel attent op mogelijke ontwikkelingen. De 'transnationalismeschool' is ruimer en beschouwt eigenlijk alle verschijnselen die met recente migraties samenhangen als transnationalisme. Deze auteurs vestigen daarbij wel, veel nadrukkelijker dan Sheffer, de aandacht op financiële en economische betrekkingen tussen regio's waarbij immigranten een rol spelen.

Als we de opvattingen vergelijken met de 'eindfases' uit de vorige paragraaf, dan kunnen de moderne diaspora's of transnationale gemeenschappen daarin een plaats krijgen. Het gaat dan kennelijk om het bestaan of ontstaan van etnische groepen zoals geschetst onder 2: *een groep met een duidelijke etnische identiteit die over de generaties heen wordt gehandhaafd, zónder dat de maatschappelijke participatie (bijvoorbeeld in onderwijs en arbeid) de leden van de groep bindt aan een homogene, lage positie.*

Voor groepen die zich duurzaam in een afgesloten laag segment van de samenleving bevinden, biedt de minderheidsbenadering reeds veel aanknopingspunten. Daarbij moet echter worden aangetekend dat diasporagevoelens van 'verbondenheid met het thuisland', zeker als zij vorm krijgen in organisaties, zowel oorzaak als gevolg kunnen zijn van een minderheidspositie.

Met het oog op de nadere conceptuele analyse die we in paragraaf 5 zullen beproeven, maakt deze eerste verkenning het mogelijk in ieder geval al één conclusie te trekken. Het begrip 'transnationalisme' is duidelijk breder dan het begrip 'diaspora' zoals dat, zij het niet altijd even scherpomlijnd, door Sheffer naar voren is gebracht. Bij het transnationalismebegrip kan sprake zijn van economische, sociaal-culturele en politieke betrekkingen, bij het diasporabegrip is van deze drie dimensies de politieke dimensie van overwegend belang. Zo gezien zijn diaspora's een specifiek soort van transnationale gemeenschappen.

Voor we de tot nu toe gepresenteerde ideeën nader uitwerken, moeten we in het licht van de centrale vraagstelling eerst nog aandacht besteden aan het vraagstuk van de sociale cohesie in verzorgingsstaten. Immers, een belangrijk element in de beschouwingen over moderne transnationale gemeenschappen en/of diaspora's is dat zij worden beschouwd als een uitdaging, zonet als een regelrechte bedreiging voor deze staten.

4 Verzorgingsstaat, sociale cohesie en immigratie

4.1 Verzorgingsstaat en sociale cohesie

Uit de centrale vragen vloeit voort dat we duidelijkheid moeten scheppen over de aard van de verzorgingsstaat en welke consequenties het specifieke karakter van zulke staten heeft voor de sociale cohesie daarbinnen en de reacties op internationale migratie.

De verzorgingsstaat vormt het (voorlopige?) eindpunt van een langdurig proces van staatsvorming, dat ergens in de late Middeleeuwen in West-Europa begon. Aan het eind van de feodale tijd ontstond het idee dat 'gezag' of 'bestuur' gebonden is (moet zijn) aan een territorium. Voor die tijd waren rechten, plichten en verantwoordelijkheden in andere termen gegoten en werden deze gezien als directe persoonlijke verplichtingen. Dit had tot gevolg dat het bestuur onder allerlei titels en over gefragmenteerde gebieden werd uitgeoefend. We hoeven enkel aan Willem van Oranje te denken om ons te realiseren over welk een lappendeken van gebieden met steeds andere rechtstitels hij gezag uitoefende. De absolute vorsten schiepen een klasse van geschoolde bureaucraten, die stap voor stap het bestuur begonnen te rationaliseren. Intern leidde dit tot een samensmelten van bestuur en territorium. Extern leidde dit tot een eerste poging de betrekkingen tussen de opkomende staten aan bepaalde regels te binden. De Vrede van Munster (Westfaalse vrede) wordt algemeen aangemerkt als het begin van de ontwikkeling van een systeem van staten. Staten staan niet langer op zichzelf, maar vormen onderdeel van een systeem gebaseerd op wederzijdse erkenning. Zowel de interne als de externe ontwikkeling verliep uiteraard niet rechtlijnig, voortdurend waren er verstoringen die resulteerden in oproeren, regeringscrises en oorlogen. Desondanks is de in gang gezette ontwikkeling in deze richting doorgegaan. De absolute vorsten waren uiteindelijk zo succesvol dat territorium en overheid als een twee-eenheid werden beschouwd. Pas toen deze twee-eenheid was geschapen trad ook de derde eenheid voor het voetlicht, de bevolking. De gedachte dat de soevereiniteit niet berustte op de koning, die deze via dynastieke rechten uitoefende, maar op de bevolking van het gebied zelf, was niet volledig nieuw, maar kreeg pas laat een werkelijk ideologische fundering door de Verlichtingsfilosofen. Staatskundig vond de gedachte dat gezag, territorium en bevolking een drie-eenheid vormden haar uitdrukking in de Amerikaanse en Franse revoluties.

Nadat men zich eenmaal van de koning had ontdaan en het volk soeverein was geworden, stonden de Amerikaanse *founding fathers* en Franse revolutionairen voor de taak deze gedachte praktisch vorm te geven. Dit leidde tot de formulering, en het met vallen en opstaan in dagelijkse praktijk omzetten, van wat in de bekende terminologie van Marshall politieke en civiele rechten heten (1965: 71-134). De gedachte dat de legitimiteit van bestuur berustte op de volkswil riep namelijk onmiddellijk twee vragen op. In de eerste plaats wie of wat dan wel 'het volk' was, in de tweede plaats hoe de volkswil kon worden vastgesteld. Dit is geregeld in de politieke rechten, zoals het actief en passief kiesrecht, de toegang tot publieke ambten en dergelijke. Een probleem hierbij was dat het volk (de natie) altijd een ruimer begrip is geweest dan het electoraat. De discrepantie is door de uitbreiding van het kiesrecht tot de gehele volwassen bevolking in de loop der tijd wel kleiner geworden, maar niet helemaal opgeheven. Het begrip 'natie' heeft altijd iets in zich van 'bloed en bodem', van etnisch toebehoren. Dit is zelfs zo waar de politieke rechten overwegend zijn gebaseerd op het *ius soli*, op het idee dat iedereen die (permanent) op het territorium verblijft en in staat en bereid is de rechten en plichten van een burger na te komen, tot de natie kan toetreden. Ook in de Verenigde Staten en Frankrijk, bij uitstek de landen waar het burgerschap op deze ideologie is gebaseerd, speelt tevens het idee mee van een culturele eenheid te zijn, van een positieve aanvaarding van de Franse cultuur of de 'American way of democracy'. Dit is uiteraard nog veel sterker het geval waar de definitie van natie en burgerschap op de gedachte berust dat de natie een etnische gemeenschap is, verbonden door 'banden des bloeds', zoals in Europa in de naoorlogse periode in de Duitse wetgeving tot uiting kwam en pas in 1999 is gewijzigd.

Maar de vaststelling van politieke rechten was niet het enige vraagstuk waarop een antwoord moest worden gezocht. Een tweede essentieel element in de staatsontwikkeling was de definitie en uitwerking van civiele rechten. Dit zijn de rechten van individuele burgers tegenover de staat; het zijn rechten van 'niet-inmenging', zoals het recht op godsdienstvrijheid en de vrijheid van drukpers. De politieke rechten legitimeren de staatsmacht, de civiele rechten begrenzen die.

In het proces van staatsvorming zoals zich dat in de negentiende eeuw doorzette, werden deze rechten niet alleen op papier erkend, zij kregen ook steeds meer praktische betekenis. De emancipatie van rooms-katholieken en joden in Nederland bijvoorbeeld, is daarvan een uitdrukking. De grote paradox van het proces van staatsvorming is wel dat de natie, waarop deze staten gegrondvest heetten te zijn, in feite zoal niet geheel dan toch grotendeels het product was van deze negentiende-eeuwse staten. De uitbreiding van onderwijs, direct door de staat of in ieder geval onder staatstoezicht, de doorvoering van een standaard

schrijf- en spreektaal en de invoering van de dienstplicht waren allemaal maatregelen die gericht waren op de afbraak van lokale culturen en loyaliteiten en op het scheppen en versterken van een nationale cultuur. De technische ontwikkelingen leidden er ook toe dat staten zich steeds meer met de economie en de algehele inrichting van het land gingen bezighouden. Hoewel aanvankelijk de aanleg van een spoorwegnet, gas-, water- en later elektriciteitsvoorzieningen aan particulieren werd overgelaten, werden dergelijke voorzieningen al spoedig overal door de staat overgenomen. Zo werd bewust en onbewust gewerkt aan de nationale integratie.⁵ De groei van de staatstaken maakte het invoeren van een nationaal, efficiënt belastingstelsel noodzakelijk. De staatsfinanciën werden definitief losgekoppeld van de particuliere huishoudingen van staatshoofden. Het stelsel van belastingheffing (met name de successiebelasting) maakte weer een verdere groei van staatstaken (bijvoorbeeld op het gebied van de kunsten) nodig, omdat het particuliere mecenaat verdween of sterk aan belang inboette.

Hoezeer staat en natie gingen samenvallen, bleek op dramatische wijze bij verstoringen in het staatsstelsel. In toenemende mate werden oorlogen nationale oorlogen. De grote slachtingen van de Eerste Wereldoorlog maakten duidelijk dat mensen het nationale belang steeds meer als hun belang zagen en bereid waren daarvoor te sterven. Deze wereldoorlog leidde overigens, net als later de Tweede Wereldoorlog, niet tot een breuk in de processen van interne en externe staatsvorming, maar versterkte ze juist. In een poging het evenwicht in het staatsstelsel duurzaam te vestigen, werd dit stelsel via de Wilson-doctrine nadrukkelijk geënt op het natie-staatmodel. Ook in gebieden waar in het geheel geen westerse ontwikkeling van politieke en civiele rechten had plaatsgevonden, zoals in het voormalige Osmaanse imperium en het Habsburgse en tsaristische keizerrijk, werden de opvolgende staten geacht 'natie-staten' te zijn. Een ideologische constructie die na de Tweede Wereldoorlog, in de periode van dekolonisatie en met de stichting van de Verenigde Naties, in nog sterkere mate sacrosanct is verklaard. Voor de pogingen om het evenwicht in het staatsstelsel te handhaven en in ieder geval gewapende internationale conflicten te vermijden, is een dergelijk ideologisch uitgangspunt van gelijkheid en gelijkwaardigheid waarschijnlijk onmisbaar. Wat betreft het interne aspect van de staatsontwikkeling is het uiteraard niet meer dan een beleefde mythe.

Ook het interne proces van samensmelting van bevolking, bestuur en territorium is door de wereldoorlogen versterkt. De uitbreiding van het electoraat tot de gehele volwassen bevolking leidde er mede toe dat tot dan toe verwaarloosde belangen in de politieke arena gewicht kregen. Dit resulteerde in wat

5 Voor Nederland is dit beschreven door Knippenberg en De Pater (1988).

Marshall (1965) met een wat ongelukkige term 'sociale rechten' heeft genoemd. Dit zijn namelijk geen rechten die vrijwaren van overheidsbemoeienis, maar aanspraken op van overheidswege verstrekte voorzieningen. Het zou duidelijker zijn geweest als Marshall hier van 'aanspraken' in plaats van 'rechten' had gesproken, maar in het normale spraakgebruik is die laatste term nu eenmaal aanvaard. Het idee dat de overheid moet voorzien in onderwijs, huisvesting, gezondheidszorg en een minimuminkomen was op zichzelf wellicht niet helemaal nieuw. Wél nieuw en volstrekt uniek was dat deze gedachten ook geëffectueerd zijn in wetten, regelgeving en een uitvoerend ambtenarenapparaat. De verzorgingsstaat is pas na de Tweede Wereldoorlog werkelijk tot wasdom gekomen. Het gaat om een uniek historisch fenomeen, dat voor zijn functioneren afhankelijk is van een gecompliceerd stelsel van interne en externe factoren.

De enorme groei van overheidstaken confronteert verzorgingsstaten met drie soorten problemen. In de eerste plaats worstelen alle verzorgingsstaten altijd met het probleem dat er een evenwicht moet zijn tussen de belastingopbrengsten en de kosten van de verleende diensten. Deze noodzakelijke balans wordt, zowel door de individuele burger als door het electoraat als collectief, gemakkelijk uit het oog verloren.

In de tweede plaats moet er een balans worden gevonden tussen civiele en sociale rechten. Betekent vrijheid van godsdienst dat ouders hun kinderen vaccinatie kunnen onthouden en daarmee blootstellen aan ernstige, vermijdbare ziekten als polio? In hoeverre kunnen, of moeten, sociale aanspraken als plichten worden geformuleerd? Het handhaven van alle drie de soorten rechten impliceert dat de overheid slechts over weinig repressiemiddelen kan beschikken. Uiteraard is het nooit zo dat iedereen alle wetten altijd gehoorzaamt; een politie- en justitieapparaat behoort tot de uitrusting van iedere staat. Het idee van de civiele rechten brengt echter met zich dat de macht van dit apparaat nauwkeurig begrensd is. De verzorgingsstaat is gebaseerd op de gedachte dat overheidsoptreden veel legitimiteit heeft. Een staat gebaseerd op de drie soorten rechten kan alleen functioneren als er een brede consensus heerst en er niet te veel individuen en/of groepen door de dreiging van sancties tot aanvaarding moeten worden gedwongen. Dit betekent onder andere dat de onpersoonlijke werkwijze van staatsbureaucratieën niet (systematisch) doorkruist moet worden door persoonlijke loyaliteiten en zeker niet door 'inofficieel' geldverkeer. Juist de grote hoeveelheid taken en diensten van de overheid veronderstelt een betrouwbaar, incorrupt ambtenarenapparaat.

In de derde plaats staat de verzorgingsstaat voor de opgave om de clientèle af te bakenen. Het onderscheid tussen burgers en niet-burgers is daarvoor een eerste vereiste. Geen enkele overheid kan immers onbegrensde verplichtingen

aangaan. Dit hangt direct samen met wat hierboven onder het eerste punt is vermeld, maar reikt verder dan alleen de financiering van voorzieningen. We zien dan ook dat gedurende het hele proces van staatsvorming het onderscheid tussen burgers en niet-burgers steeds wordt aangescherpt. Naarmate de staat zich ontwikkelt van absolute monarchie tot verzorgingsstaat neemt het belang van dit onderscheid toe. Dit houdt rechtstreeks verband met het karakter van de verzorgingsstaat, waarin politieke rechten, civiele rechten en sociale aanspraken niet als utopische piketpaaltjes maar als te verwezenlijken politieke programmapunten functioneren. Dit heeft er ook toe geleid dat overheden zich in de loop van dit proces steeds meer zijn gaan bezighouden met de migratie tussen de verschillende landen. Tot de Eerste Wereldoorlog was de bemoeienis met immigratie in de verschillende landen betrekkelijk gering, daarna is deze steeds sterker geworden.

Met de hierboven aangestipte problemen zijn we langs pragmatische weg aangekomen bij het probleem van de sociale cohesie in verzorgingsstaten. Sociale cohesie is als onderwerp in de sociologie uit de mode geraakt. In de klassieke sociologie van Durkheim tot Parsons was veel aandacht voor de mechanismen die de samenleving stabiliteit verlenen. Deze auteurs verwonderden zich nog over de orde en regelmaat die menselijke betrekkingen in het algemeen hebben. Maar met de opkomst van het marxisme in de jaren zeventig was alleen al belangstelling voor vraagstukken van orde en stabiliteit verdacht. Dat sociale cohesie als onderwerp in de academische sociologie uit de mode raakte, betekende echter nog niet dat het vraagstuk zelf verdween. In het politieke spraakgebruik verdween de term 'sociale cohesie' dan ook allerminst, maar kreeg wel een vage, retorische inhoud. Zoals Vertovec in de inleiding op de door hem geredigeerde reader opmerkt:

'... social cohesion is only invoked by its absence: that is while we are rarely presented with views what a high degree of social cohesion might look like, we are bombarded with descriptions of the lack of social cohesion in contemporary society' (1999a: xii).

In dit taalgebruik krijgt de vroegere staat der dingen al gauw iets nostalgisch, iets van de goede oude tijd, toen het leven nog harmonisch was. Dat brengt ons wetenschappelijk niet veel verder. Abstract geformuleerd kunnen we zeggen dat sociale cohesie veronderstelt dat er mechanismen in de samenleving zijn, bijvoorbeeld de socialisatie van kinderen, die ervoor zorgen dat de interactie tussen mensen en collectiviteiten binnen de samenleving voorspelbaar en daardoor ordelijk verloopt.

Nu zijn er tal van processen die de sociale cohesie in de samenleving versterken dan wel verstoren. Het voert binnen het kader van dit essay te ver om dit gehele, brede en gecompliceerde terrein te betreden. Het gaat hier om het aangeven van de invloed die (omvangrijke) immigratie heeft of kan hebben op de sociale cohesie van verzorgingsstaten. Dat kunnen we doen door uit te gaan van de hierboven vermelde drie problemen.

De verzorgingsstaat kan alleen functioneren als zijn wetten en regelgeving en de tenuitvoerlegging van deze wetten en regels bij de bevolking een grote mate van legitimiteit hebben. Het beroep dat individuen en collectiviteiten op de civiele rechten van 'niet-inmenging' kunnen doen, mag niet zover gaan dat zij zeggen: 'Uw rechtsstaat is de onze niet. Wij hoeven ons niet aan uw regels te houden.' Dit impliceert inderdaad althans een basis van collectieve waarden, die door de (overgrote meerderheid van) de bevolking wordt aanvaard. Daarom is de verzorgingsstaat naar zijn aard ook egalitair, in vergelijking met andersoortige politieke systemen. Diepgaande culturele verschillen worden toegedekt met een neutraliteitsstandpunt, bijvoorbeeld ten opzichte van godsdiensten en buiten de sfeer van het openbare leven geplaatst. Grote welvaartsverschillen binnen de bevolking zouden tot onoverbrugbare tegenstellingen kunnen leiden. Daarom is het belastingstelsel er niet alleen op gericht om voldoende middelen voor de staatstaken te creëren, maar ook om de inkomens rondom 'modaal' gegroepeerd te houden. Voorzover tegenstellingen niet geneutraliseerd kunnen worden, moet een oplossing worden gevonden door middel van institutioneel pluralisme (Van Amersfoort 1995). Lijphart (1968, 1977) heeft zich uitvoerig beziggehouden met de voorwaarden waaronder een consociatieve democratie kan functioneren, maar uit zijn studies blijkt toch ook weer dat er veel overeenstemming over de basiswaarden nodig is. Alleen dan kan de verzorgingsstaat, waarin alle drie de soorten rechten worden gerealiseerd, blijven functioneren.

Deze problemen komen bij de incorporatie van omvangrijke immigrantenpopulaties nadrukkelijk aan de orde. Tot nu toe hebben daarbij twee vraagstukken vooral de aandacht getrokken. In de eerste plaats wat hiervoor is omschreven als de 'afbakening van de clientèle' van de verzorgingsstaat. In de tweede plaats de mate van multiculturalisme die verenigbaar is met het functioneren van de verzorgingsstaat.

4.2 Verzorgingsstaat en immigratie

Mensen hebben zich altijd verplaatst; migratie is dan ook zeker geen nieuw fenomeen. Gedurende lange periodes in de geschiedenis was Nederland een

immigratieland (Lucassen & Penninx 1994). Internationaal was in de zich vormende natie-staten en verzorgingsstaten vooral de grote migratie vanuit Europa naar landen als de Verenigde Staten, Australië en Argentinië van belang. Maar ook binnen Europa was er een aanzienlijke migratiebeweging, bijvoorbeeld naar het zich ontwikkelende Ruhrgebied. Deze forse migratiestromen die tot blijvende verplaatsing van mensen hebben geleid, doen ons licht het bestaan van nog andere soorten immigranten over het hoofd zien. Binnen Europa hebben zeker tot de Eerste Wereldoorlog omvangrijke systemen van trekarbeid bestaan (Lucassen 1984). De basis van deze systemen was de seizoensgebonden arbeidsvraag in bepaalde gebieden, waaraan werd voldaan door migranten die tegelijkertijd in hun herkomstgebied economische (bijvoorbeeld in de vorm van enig landbezit) en sociale belangen behielden. Deze systemen zijn met de modernisering van industrie en landbouw in Europa weliswaar minder belangrijk geworden en op de achtergrond geraakt, zij zijn zeker niet verdwenen en vertegenwoordigen een oude vorm van 'transnationalisme'.

De regulering van de migratie tussen staten, die in de negentiende eeuw schoorvoetend op gang was gekomen, kreeg een sterke impuls in de periode na de Eerste Wereldoorlog. De staatsgrens werd steeds belangrijker voor de effectivering van allerlei regelingen en migratie werd steeds meer onderverdeeld in interne en internationale migratie. De belangrijkste determinanten voor richting en volume van migratiebewegingen werden niet zozeer de reisafstanden of -kosten en culturele barrières als taalgrenzen, maar de staatsgrenzen. In eerste instantie was na de Eerste Wereldoorlog het idee van nationale veiligheid nog een belangrijke drijfveer om vreemdelingen aan bepaalde regelingen te onderwerpen. Paspoorten en visumregelingen werden uitgevonden. Al spoedig kwamen echter heel andere, en voor de verzorgingsstaat kenmerkende overwegingen op de voorgrond. De overheden hadden onder druk van vakbeweging en electoraat de regulering van de arbeidsmarkt ter hand genomen. Het was een logische stap de eigen bevolking nu ook te beschermen tegen concurrentie van immigranten, waartoe de arbeidsvergunning voor vreemdelingen werd ingesteld. Op zichzelf was dat niet bedoeld om de immigratie te reguleren, al kreeg de arbeidsvergunning in de jaren zestig deze functie wél. Na de Tweede Wereldoorlog en het tot volle wasdom komen van de verzorgingsstaat werd de behoefte om het verblijf van vreemdelingen te reguleren nog veel sterker. De verzorgingsstaat was dan in principe wel alleen verantwoordelijk voor de eigen burgers, maar de samensmelting van bestuur en territorium en de overheersende rol van de overheid in allerlei voorzieningen maakten het niet mogelijk verantwoordelijkheid te ontlopen voor vreemdelingen die zich in het land bevonden. Min of meer permanent (legaal) verblijvende vreemdelingen werden steeds meer gezien als ook rechthebbend, zo niet wat betreft (alle) politieke rechten, dan

toch wel wat betreft civiele en sociale rechten. De uitbreiding van de rechten en aanspraken tot niet-burgers berustte deels op ideële overwegingen (medische zorg bijvoorbeeld kon evengoed niet aan vreemdelingen worden onthouden), deels op pragmatische overwegingen: de overheid moest ook tegenover de 'niet-burgerlandgenoten' legitimiteit handhaven. In de loop van de tijd werden voorzieningen als onderwijs, huisvesting en gezondheidszorg dan ook toegankelijk voor ieder die in het land was gevestigd. Naast burgers ontstonden *denizens*, om Hammars (1990) term te gebruiken.⁶ Dit leidde binnen de verzorgingsstaten tot nog meer aandrang het migratieproces zelf te beheersen.

De regulering van de internationale migratie zoals verzorgingsstaten die hanteren, is gebaseerd op een constructie van legaliteit. Migratie is niet verboden, maar moet aan bepaalde regels voldoen wil ze legaal zijn. In deze constructie kunnen drie aspecten worden onderscheiden: regels voor binnenkomen (paspoort, visumregelingen); regels voor verblijven (in het algemeen gedefinieerd als een verblijf langer dan drie maanden); en regels aangaande werken. Op basis van deze drie aspecten zou een regulering van de immigratie mogelijk moeten zijn. Maar zoals in de inleiding werd opgemerkt, duidt de omvangrijke literatuur over migratieregulering erop dat een efficiënte migratieregulering tot nu toe niet is bereikt. Een van de oorzaken daarvan is dat de drie onderscheiden aspecten niet samenvallen, waardoor allerlei soorten 'illegaliteit' ontstaan, ieder weer met grensgevallen. Daarmee is immigratie uitgegroeid tot één van de meest gevoelige dilemma's waarmee de huidige verzorgingsstaten kampen.

Een alomvattende controle op binnenkomen zou in feite vrijwel tot een stilstand van het personenverkeer leiden. Duidelijk is dat zowel ideologische (vrij personenverkeer, civiele rechten) als economische (zakenverkeer, toerisme) overwegingen dit onmogelijk maken. Daarom grijpen verzorgingsstaten steeds meer naar interne controlemiddelen, waarbij illegaal verblijvenden van de loketten van de verzorgingsstaat worden uitgesloten (Van Amersfoort 2000; Brochmann 1999). In Nederland is de Koppelingswet een voorbeeld van deze trend. Behalve bezwaren van ideële aard (recht op medische zorg, recht op onderwijs) is tegen dergelijke maatregelen een praktisch bezwaar aan te voeren. Als zulke uitsluitende maatregelen niet leiden tot een (al dan niet gedwongen) vertrek van de illegale immigrant, vergroten zij de kans op het ontstaan van een blijvend gemarginaliseerde groep, van een minderheid. Dit is nu precies wat de

6 Met dit begrip duidt Hammar mensen aan die weliswaar geen burger zijn, maar niettemin een sterke rechtspositie hebben. Vreemdelingen met een permanente verblijfsvergunning hebben bijvoorbeeld recht op gezinshereniging. In alle verzorgingsstaten krijgen immigranten bij langer legaal verblijf steeds meer rechten en worden zo *semi-citizens* of *denizens*.

sociale cohesie zou aantasten en de verzorgingsstaten met het accepteren van het *denizen*-schap hebben willen voorkomen.

De verzorgingsstaat is een specifiek soort staat die, zij het in een aantal nationale varianten, in de tweede helft van de twintigste eeuw zijn vorm heeft gekregen. Deze staat is gebaseerd op de integratie van bevolking, bestuur en territorium, waarbij het bestuur ook een grote greep heeft op de economie van het betrokken territorium. Ideologisch is hij gebaseerd op drie soorten rechten – politieke, civiele en sociale – die in deze combinatie elders niet voorkomen. De globalisering van de economie en de toegenomen mobiliteit van de wereldbevolking zijn ontwikkelingen die ingaan tegen de samensmelting van bevolking, territorium en bestuur. Geldstromen, goederenstromen (wapens, drugs) en mensenstromen onttrekken zich aan regulerende maatregelen van de nationale overheden. In hoeverre vooral de toegenomen migratie naar de verzorgingsstaten als een bedreiging voor de verzorgingsstaat moet worden gezien, is dan ook de vraag die centraal staat in dit essay.

5 Transnationalisme en diaspora's nader beschouwd

5.1 Onderzoeksvragen en termen

Uit de eerste verkenning is gebleken dat de termen 'transnationalisme' en 'diaspora' in een verscheidenheid aan betekenissen worden gebruikt. Dit zou ons kunnen doen besluiten om deze termen dan maar af te schaffen, al is dit niet erg realistisch nu ze eenmaal in de mode zijn gekomen. Het is daarom vruchtbaarder om te bezien of we geen orde in de chaos kunnen scheppen en uit de terminologie inspiratie voor verder onderzoek kunnen putten. Uit de recente literatuur komt een aantal probleemvelden of onderzoeksterreinen naar voren, waarbinnen de termen veel worden gebruikt. Door deze te inventariseren accepteren we weliswaar het wat sponsachtige karakter van beide begrippen, maar kunnen we wel gewaar worden wat onderzoekers bezighoudt en op welke maatschappelijke ontwikkelingen zij reageren. Deze weg is ingeslagen door Vertovec en Cohen (1999) bij de samenstelling van hun bundel *Migration, diasporas and transnationalism*. In hun inleiding vermelden zij een aantal soms zeer verschillende betekenissen. Zo vermelden zij bij diaspora, naast betekenissen waaraan reeds aandacht is besteed, onder andere 'type van bewustzijn' en 'wijze van culturele productie'. Bij transnationalisme worden onder meer de betekenissen 'transnationalisme als kapitaalbeweging' en 'transnationalisme als reconstructie van plaats' vermeld. Diaspora en transnationalisme worden overigens ook dikwijls als min of meer synoniem gebruikt. Het valt op dat vooral Amerikaanse auteurs ertoe neigen geen onderscheid te maken tussen het verschijnsel zelf en de (veronderstelde) oorzaken of gevolgen daarvan. Dit lijkt logisch doch onacceptabel. We kunnen ons voorstellen dat een diasporabevolking in de situatie waarin zij zich bevindt bepaalde psychische disposities ontwikkelt, of dat bepaalde culturele voorstellingen bevorderlijk zijn voor het ontstaan van diaspora's. Maar daarmee zijn deze disposities of voorstellingen zelf nog geen diaspora. Juist als we erkennen dat auteurs die de termen in de mode hebben gebracht op zichzelf belangrijke onderzoeksvelden in de (hernieuwde) belangstelling hebben geplaatst, is het van belang dat de gebezigde terminologie niet nodeloos verhullend en sponsachtig is.

Bij onze eerste verkenning hebben we al voorgesteld de termen niet als synoniemen op te vatten en transnationale gemeenschappen als een wijder, overkoepelend begrip te definiëren. Diaspora's vormen daarbinnen dan het subtype waarin de politieke dimensie van overwegend belang is. Daarmee is een eerste

ordening aangebracht, maar hebben we nog geen concept 'transnationalisme' dat het ons mogelijk maakt het studieveld analytisch te benaderen. Daartoe moeten ten minste nog drie stappen worden gezet.

In de eerste plaats moet worden vastgesteld op welk verschijnsel dat concept betrekking heeft. We hebben geconstateerd dat de betekenissen waarin de term wordt gebruikt nogal uitwaaieren, waarbij diaspora en transnationalisme door elkaar worden gebruikt en er geen onderscheid wordt gemaakt tussen het verschijnsel zelf en de (mogelijke) oorzaken en gevolgen ervan. Het is daarbij niet duidelijk of het centrale verschijnsel de transnationale *gemeenschappen* of de transnationale *activiteiten* zijn. De eenheid van analyse dient in onze opvatting een populatie te zijn, die dan wordt gekenmerkt door bepaalde karakteristieken, in dit geval transnationale activiteiten. Alleen zo kunnen we hopen de eerste vraagstelling te beantwoorden.

In de tweede plaats moet duidelijkheid worden verschaft over het niveau van de analyse. In de sociale wetenschappen is het altijd een moeilijk punt om te bepalen of het over individuen, collectiviteiten of instituties gaat. Uiteraard zijn collectiviteiten samengesteld uit individuen en kunnen instituties niet functioneren zonder dat individuen bepaalde rollen vervullen. Dat wil evenwel niet zeggen dat de eigenschappen van collectiviteiten tot individuele kenmerken herleid kunnen worden, of dat het functioneren van instituties kan worden teruggebracht tot individuele motivaties. Het betreft hier een probleem waarvoor in de sociale wetenschappen in het algemeen en zeker in de migratieliteratuur geen pasklare oplossing voorhanden is. Ieder analyseniveau heeft ons iets te bieden en het hangt van de concrete vraagstelling af op welk niveau we het beste kunnen opereren (zie hiervoor ook Fawcett 1999).

Ten slotte moeten we bepalen welke 'sferen des levens', welke dimensies van belang zijn bij het verschijnsel dat we willen onderzoeken. Hierop is reeds een antwoord gegeven: bij transnationalisme gaat het blijkbaar om een economische, sociaal-culturele en politieke dimensie. We gaan er daarbij van uit dat deze drie dimensies, althans in principe, onafhankelijk van elkaar kunnen voorkomen, al tekent onze intuïtie meteen aan dat zij in de praktijk meestal wel in interactie zullen staan.

5.2 Het studieveld in kaart gebracht

Naast vele studies waarin de term transnationalisme wat losjes wordt gebruikt, moeten er ook enkele worden vermeld waarin nu juist getracht is het transnationalisme als studieveld in kaart te brengen en de term systematisch toe te passen. Een belangrijke bijdrage op dit punt is geleverd door Thomas Faist (1998). Zijn

terminologie wijkt enigszins af ('ruimtes', waar anderen voor 'relaties' zouden hebben gekozen), maar zijn onderzoeksvraag komt in belangrijke mate overeen met de onze. Hij gaat ervan uit dat transnationale betrekkingen in het geval van eerste-generatie immigranten (vrijwel) altijd aanwezig zijn. Zijn belangstelling gaat daarom uit naar die omstandigheden die continu, over de generaties heen, betrekkingen met het land van herkomst en de opkomst van continue immigranteninstituten mogelijk maken. Hij baseert zich daarbij op historische literatuur over de vestiging van Duitsers in de Verenigde Staten en, zeker niet in het minst, op de situatie van Turkse immigranten in Duitsland. Belangrijke variabelen in zijn beschouwing zijn de tijdsduur en de mate en aard van de institutionalisering van de transnationale verschijnselen. Hij behandelt daarbij dezelfde drie dimensies die we al zijn tegengekomen.

Ook Portes et al. (1999) hebben een interessante poging gedaan om transnationalisme als studieveld in kaart te brengen. Hun ingang is gradueel anders dan die van Faist en die van onze probleemstelling, omdat zij meer geïnteresseerd zijn in de activiteiten dan in de collectiviteiten die deze activiteiten dragen. Zij zijn daarbij overigens niet geheel consequent, zoals een blik op figuur 1 duidelijk kan maken. Zij proberen in de eerste plaats transnationalisme als veld van studie af te bakenen van andere verschijnselen. Zij menen:

'What constitutes truly original phenomena and, hence a justifiable new topic of investigation, are the high intensity of exchanges, the new modes of transacting, and the multiplication of activities that require cross-border travel and contacts on a sustained basis' (1999: 219).

Zij proberen het concept daarmee af te bakenen van de voor vrijwel alle eerste-generatie immigranten zo kenmerkende contacten en immigranteninstituten. Zij willen transnationalisme reserveren voor 'occupations and activities that require regular and sustained social contacts over time across national borders for their implementation' (ibid.: 219). Dit zijn op zichzelf verstandige inperkingen. Maar zij zijn ook nogal moeilijk te operationaliseren. Zoals de auteurs zelf opmerken, is het in een actuele situatie onmogelijk te voorspellen hoe lang een bepaalde transnationale activiteit bepalend zal zijn voor bijvoorbeeld een familie van ondernemers (ibid.: 229). Dit geldt ook voor het tweede probleem dat Portes et al. aanvatten. Zij stellen dat in de literatuur over dit onderwerp volstrekt onvoldoende onderscheid wordt gemaakt tussen de analyse-niveaus. Transnationalisme blijkt de ene keer te gaan over individuen, de andere keer over netwerken van individuen of over gemeenschappen, terwijl soms instituten of overheidsbeleid centraal staan. Zij pleiten ervoor om bij het bestuderen van transnationale activiteiten uit te gaan van het handelende individu

en zijn (haar) netwerken, en de andere analyseniveaus als contextvariabelen te definiëren. Dit is duidelijk een keuze die samenhangt met hun bijzondere interesse voor het individu als actor en daarmee ook als initiator van vormen van institutionalisering 'van onderop' (*grass-roots* instituties). Zij zien de vormen van institutionalisering die van immigranten zelf uitgaan min of meer als contrapunt van de institutionalisering 'van bovenaf', door bijvoorbeeld regeringen of multinationale bedrijven.

Op grond van deze uitgangspunten ontwikkelen zij een typologie van transnationale activiteiten (zie figuur 1).

Figuur 1 Typologie van transnationale activiteiten

		<i>sector</i>		
		<i>economic</i>	<i>political</i>	<i>socio-cultural</i>
<i>low</i>		- informal cross-country traders	- home town civic committees created by immigrants	- amateur cross-country sport matches
		- small businesses created by returned immigrants in home country	- alliances of immigrant committee with home country political associations	- folk music groups making presentations in immigrant centres
<i>level of institutionalization</i>		- long-distance circular labour migration	- fund raisers for home country electoral candidates	- priests from home town visit and organize their parishioners abroad
		- multinational investments in Third World countries	- consular officials and representatives of national political parties abroad	- international expositions of national arts
	<i>high</i>	- development for tourist market of locations abroad	- dual nationality granted by home country governments	- home country major artists perform abroad
	- agencies of home country banks in immigrant centres	- immigrants elected to home country legislatures	- regular cultural events organized by foreign embassies	

Bron Portes et al. 1999: 222.

De beschouwing van Portes en zijn medeauteurs is zonder meer een grote stap voorwaarts, al was het alleen omdat in ieder geval conceptuele en methodologische vragen aan de orde komen die te vaak worden genegeerd. Dat wil echter nog niet zeggen dat we hiermee een begrippenkader hebben waarmee onze vraagstelling goed kan worden benaderd. Een zwak punt blijft dat de tijdsdimensie niet consequent wordt behandeld. Enerzijds wordt transnationalisme beschouwd als een fenomeen dat de verhouding tussen immigrant en samenleving blijvend en ingrijpend gewijzigd heeft, anderzijds wordt aangegeven dat transnationalisme slechts voor bepaalde individuen of groepen van blijvend belang zal zijn. In zijn slotbeschouwing van het themanummer over transnationale gemeenschappen van *Ethnic and Racial Studies*, geeft Portes (1999) een overzicht van relevante onderzoeksvragen en mogelijke invalshoeken dat ook ruimer is dan wat hij in de inleiding op datzelfde themanummer samen met zijn medeauteurs gaf (Portes et al. 1999). Vooral de rol van instituties en de interactie tussen de verschillende variabelen, een thema dat ook bij Faist de nodige aandacht krijgt, komen dan als aanvulling op het gepresenteerde schema naar voren.

5.3 Transnationalisme als begrippenkader

De zoektocht door de literatuur heeft ons uiteindelijk uitzicht gegeven op een begrippenkader dat het mogelijk maakt een aantal actuele ontwikkelingen te analyseren. Daarmee hopen we een antwoord te vinden op de twee vragen die we als leidraad voor dit essay hebben gekozen. In ieder geval moeten we de richting kunnen aangeven waarin een antwoord op deze vragen kan worden gevonden. Uit de beschouwing van Portes et al. is gebleken dat transnationalisme een veelvormig verschijnsel is. Het zal daarom van de onderzoeksvragen afhangen welke benadering wordt gekozen. Omdat we ons de vraag hebben gesteld in hoeverre nu van transnationale gemeenschappen kan worden gesproken, moeten we een iets andere benadering kiezen dan die van Portes. Collectiviteiten of gemeenschappen dienen als analyse-niveau centraal te staan. Aangezien voor een zekere continuïteit in collectief handelen ten minste enige vorm van institutionalisering nodig lijkt, is ook deze dimensie voor onze vraagstelling van grote betekenis. We krijgen dan een typologische ordening van zes cellen (zie figuur 2).

De vulling van de cellen is in deze typologie uiteraard slechts als voorbeeld gegeven. In werkelijkheid zullen zich langs deze dimensies velerlei situaties voordoen, die dan weer onderverdeeld kunnen worden naar de aard van de activiteiten in economische, sociaal-culturele en politieke. Deze benadering is niet fundamenteel anders dan die van Portes et al., maar de variabelen worden

anders geschikt. Er zouden nog meer variabelen in de typologie kunnen worden ondergebracht, maar dat komt de overzichtelijkheid niet ten goede. Bovendien verliest een dergelijke indeling daarmee snel haar nut.

Figuur 2 Transnationalisme naar actoren en mate van institutionalisering

	<i>actoren</i>	<i>mate van institutionalisering</i>
<i>individuen</i>	<i>collectiviteiten</i>	
overmaken geld hulp 'illegale' familieleden	gezamenlijke viering religieuze feesten en bruiloften	niet of nauwelijks
informele leiders organiseren op basis van persoonlijke netwerken	sport- en gezelligheidsverenigingen lokale gebedsruimtes	laag tot middelmatig
vrijgestelde functionarissen 'vertegenwoordigen'	afdelingen politieke partijen gesubsidieerde culturele manifestaties 'nieuwbouw' moskeeën	hoog

Alvorens het verkregen begrippenkader te hanteren, is het goed ons een beeld te vormen van de belangrijkste variabelen die bij de beschrijving van concrete gevallen een rol zullen moeten spelen. Bij de dimensie van het collectieve niveau spelen twee variabelen een beslissende rol. In de eerste plaats de *tijdsduur*, te benaderen door de stabiliteit van collectieve activiteiten en de rol van de verschillende generaties daarin te onderzoeken. In de tweede plaats het *bereik* van de activiteiten en de instituties. Kort gezegd, welk deel van de betreffende populatie is bij de activiteiten betrokken, wie is kernlid, randlid, vage sympathisant, is helemaal niet betrokken of is wellicht zelfs actief tegenstrever?

Bij de dimensie 'institutionalisering' is behalve de mate van institutionalisering de bron van belang. Zoals we in de vorige paragraaf hebben gezien, maken Portes et al. een onderscheid tussen institutionalisering 'van onderop', die van immigranten zelf uitgaat, en de institutionalisering die uitgaat van regeringen, multinationale ondernemingen en gevestigde internationale instellingen als religieuze wereldorganisaties, 'van bovenaf' dus.

Voor we ons nu gaan wagen aan het meer descriptieve deel van dit essay, is het goed in herinnering te roepen dat het gaat om dynamische situaties, waarbij de verschillende dimensies elkaar beïnvloeden en situaties zich wijzigen. Het

onderscheid tussen sociaal-culturele, politieke en economische activiteiten is op papier bepaald duidelijker dan in de werkelijkheid, waar sociaal-culturele activiteiten soms worden ondernomen met het oog op politiek prestige of direct financieel gewin. Verenigingen die eerst een sterk politiek karakter hebben, kunnen later een meer sociaal-cultureel accent krijgen en zo zijn er tal van verschuivingen mogelijk. Institutionalisering kan van toe- of juist van afnemend belang zijn.

Het hier ontwikkelde begrippenkader dient als handleiding en ter interpretatie, maar biedt op zichzelf geen inzicht in de dynamiek van de te beschrijven processen.

6 Immigratie en transnationale gemeenschappen

6.1 Inleiding

Na de theoretische en methodologische overwegingen wordt het tijd terug te keren naar de onderzoeksvragen en de Nederlandse werkelijkheid. De bedoeling van deze paragraaf is niet om nieuw onderzoeksmateriaal aan te dragen. Zelfs niet om een min of meer volledig overzicht te geven van het in een adembenemend tempo toenemend aantal studies over immigranten in Nederland. Het is wel de bedoeling een richting aan te wijzen voor komend onderzoek en een bijdrage te leveren aan de onderzoeksagenda in het brede onderzoeksveld van transnationalisme en sociale cohesie. Welke thema's en vragen zijn vanuit deze invalshoek te ontwikkelen? Sommige van deze thema's, bijvoorbeeld de rol van de islam in de Nederlandse samenleving, zijn onderwerp van uitvoerige studie geweest. Andere thema's, zoals de rol van buitenlandse overheden in de institutionalisering van immigrantengemeenschappen in Nederland, hebben nog geen aandacht gekregen. Door deze thema's te verkennen hopen we een antwoord, al is het maar een voorlopig, te kunnen geven op de centrale vragen.

6.2 Expatrianten in de moderne wereld

In de Nederlandse literatuur is aan expatrianten nog nauwelijks aandacht besteed.⁷ In de internationale literatuur worden zij echter nogal eens als het prototype van de moderne immigrant opgevoerd. Daarom is het goed tevens bij dit type immigranten stil te staan. Ook hierbij gaat het weer om een fenomeen dat in de (hernieuwde) belangstelling staat, maar dat lange historische wortels heeft. Het aantal immigranten dat als expatrianten kan worden omschreven is echter zeker groeiende. Bovendien is door de internationalisering van de arbeidsmarkt voor hooggeschoolden een ander subtype ontstaan.

7 Deze term is een vrije vertaling van het Engelse begrip *expatriate* (iemand die zich buiten het vaderland vestigt), waarvoor in de Nederlandse woordenboeken geen vergelijkbaar equivalent kan worden gevonden. 'Expatriant' lijkt ons in elk geval een 'beter' Nederlands woord dan het vandaag de dag veelgebruikte 'expat'.

De klassieke expatriant is de diplomaat, de man (of vrouw) die in een land verblijft waarvan hij (of zij) nadrukkelijk geen burger is, maar juist een ander land vertegenwoordigt. De diplomaat is de officiële transnationalist. Daarnaast zijn er altijd andere typen geweest, zoals de vertegenwoordigers van handelshuizen, employés van multinationale bedrijven en zendelingen. Met de opkomst van de natie-staat en de consolidatie ervan in de negentiende eeuw werden oudere vormen van 'transnationalisme' naar de achtergrond gedrongen. De adel liet zich bij de huwelijkspolitiek nog wel primair door standsgevoelens en niet door nationale overwegingen leiden, maar verloor met de opkomst van nationale legers toch zijn positie van transnationale beroepsofficieren. De koloniale expansie van de Europese landen schiep ook nieuwe typen expatrianten: de koloniale ambtenaar en de planter.

Expatrianten beschouwen het land van vestiging niet als hun land. Zij nemen dan ook slechts selectief deel aan de nieuwe samenleving. Wat hen onderscheidt van de 'gewone' immigranten is dat zij ook niet anders dan 'partieel' aan de nieuwe samenleving hóeven deel te nemen. Expatrianten zijn voor hun sociale positie niet afhankelijk van de arbeidsmarkt in het land van vestiging, maar van een werkverband dat elders is gesitueerd. Voorzover dat nodig is, bijvoorbeeld wat betreft onderwijsvoorzieningen voor kinderen, voorziet de diplomatieke dienst of de onderneming ook in substituten voor het nationale schoolsysteem. Van tijd tot tijd duiken er conflicten op rond diplomaten of internationale ondernemingen, die erop duiden dat de tolerantiegrenzen worden overschreden, maar in het algemeen worden expatrianten niet als een problematisch verschijnsel gezien. Niettemin verdienen zij een nadere beschouwing, want zij dragen wél bij tot het multiculturalisme in de samenleving. De eerste aanzet tot institutionalisering van de islam in Nederland kwam bijvoorbeeld voort uit de behoefte van diplomatieke vertegenwoordigers van islamitische landen aan een moskee. Blijkbaar wordt 'afwijkend cultureel gedrag' van expatrianten anders beoordeeld dan dat van 'gewone' immigranten. In de reacties op de vestiging van nieuwe (vreemde) culturele instituties kunnen we drie varianten onderscheiden.

De eerste variant is volledige afwijzing. Veel landen hebben zo gereageerd op de komst van missionarissen en zendelingen, die in de ogen van de lokale heersers een verderfelijke leer propageerden. De christenen in Japan zijn bijvoorbeeld systematisch uitgeroeid. Dergelijke reacties zijn in moderne verzorgingsstaten niet te verwachten. Alleen bij buitenissige sekten zien we wel eens op bescheiden schaal overheidsingrijpen, maar de Baghwan, de Moonies en wat dies meer zij kunnen normaliter op grond van civiele rechten rekenen op bescherming, ook als het geïmporteerde godsdiensten of culturen zijn.

De tweede reactie is voor dit essay het interessantst: voorwaardelijke aanvaarding, namelijk zover culturele instituties de deelname aan de samenleving niet beletten of belemmeren. In Nederland zien we dit, kort samengevat, terug in de discussie rond het stichten van islamitische en hindoescholen. Dit is geen eenvoudige discussie, omdat pragmatische overwegingen tegenover ideologische moeten worden afgewogen. De meest radicale pleitbezorgers van multiculturalisme gaan uit van een principiële gelijkwaardigheid van culturen en subculturen (Slijper 1998: 44-51). Dit biedt in praktische situaties weinig houvast. Culturele elementen ontlene hun betekenis ook aan de concrete situatie waarin zij functioneren. Talen zijn niet in abstracte zin meer- of minderwaardig; zij dienen als communicatiemiddel in concrete contexten. Om die reden is het Nederlands ongeschikt voor wie zich in China op de arbeidsmarkt moet begeven en helpt het spreken van een van de berbertalen uit Marokko niet bij de positieverwerving in Nederland.

De derde reactie is typerend voor de houding jegens het verblijf van expatrianten en het daarmee samenhangende multiculturalisme. Dit multiculturalisme wordt als te marginaal gezien en leidt niet tot de vorming van minderheden. Het kan daarom een plaatsje worden gegund in een afgeschermd hoekje van de samenleving.

De laatste decennia hebben een sterke toename te zien gegeven van een enigszins ander type expatrianten. Er zijn altijd mensen geweest wier beroepsrol zo specifiek was dat zij niet aan een nationale staat, maar aan een internationaal publiek en daarmee aan een internationale arbeidsmarkt toebehoorden. Zo worden beroemde geleerden en artiesten van oudsher als een apart subtype van expatrianten beschouwd. Dit subtype heeft zich door de opkomst van de internationale vermaaksindustrie en de beroepssport, alsook door de internationalisering van het hoger onderwijs en bepaalde hooggeschoolde beroepen sterk uitgebreid. Desondanks geldt voor hen eigenlijk hetzelfde als wat voor de klassieker typen van expatrianten is opgemerkt, namelijk dat de samenleving hun aanwezigheid niet als bedreigend ziet. Zij nemen wel deel aan de nationale arbeidsmarkt, maar dan alleen aan zulke specifieke sectoren en met zulk een sterke positie dat zij in de nieuwe samenleving voornamelijk als een randverschijnsel worden ervaren. Waarschijnlijk is het expatriant-zijn voor een belangrijk deel van hen ook tijdelijk, in die zin dat zij weer teruggaan of dat bij langer verblijf hun kinderen moeiteloos in de samenleving opgaan. De aanwezigheid van dit type moderne expatrianten roept een interessante vraag op: in hoeverre dragen zij bij tot de institutionalisering van door immigranten meegebrachte culturen wanneer zich ook landgenoten als 'gewone' immigrant in het vestigingsland hebben gevestigd?

6.3 De economische dimensie: geldstromen en ondernemers

We kunnen globalisering omschrijven als het langetermijnproces waarbij de economieën in de verschillende delen van de wereld meer en meer vervlochten raken. Migratie is een van de processen die een gevolg zijn van de toegenomen betrekkingen, maar deze tegelijkertijd ook weer stimuleren. Een duidelijk in het oog springend gevolg van de toegenomen internationale migratie zijn de geldstromen die immigranten genereren. Bij beginnende migratiestromen is dit meestal een niet-geïnstitutionaliseerde, individuele aangelegenheid waarbij geld wordt gestuurd naar achtergebleven familieleden. Voor de klassieke 'trek-arbeider' was dit ook het overheersende motief om elders werk te zoeken: het versterken van de bestaansbasis thuis, met elders verdiend geld. De titel van een studie van de migratie vanuit de Marokkaanse Rif naar Nederland luidt dan ook: *Weggaan om te blijven* (Heinemeijer et al. 1976; zie ook Van Amersfoort 1978b). Als de immigratie in een later stadium tot een zekere mate van groepsvorming leidt, treedt ook een beperkte mate van institutionalisering op. Achterwaardige mannen nemen het op zich om op dorpsniveau of in de regio financiële steun te bieden bij de bouw van een gemeenschapscentrum, een overdekte markt, een moskee of een ander collectief liefdadig doel. Dit is beeldend beschreven door Jeanine Klaver in haar studie van de migratie van Mexicaanse indianen naar Los Angeles (1997). Gelijksortige observaties zijn ook in vele andere studies te vinden. Opvallend bij deze investeringen is dat zij geen of nauwelijks een verder liggend economisch doel hebben. Financiële bijdragen van immigranten worden behalve voor het directe levensonderhoud gebruikt voor de verbouwing van een huis, het verzorgen van een prestigieus familiegraf of een imposante bruiloftsviering. Op het collectieve niveau gaat het vooral om culturele manifestaties die het dorp ten goede komen (een minaret bij de moskee, de restauratie van de parochiekerk) waarvoor immigranten hun spaargeld aanspreken. Deze toepassingen hebben slechts een bescheiden economisch effect, al wordt het directe levensniveau er zeker door verbeterd en worden vooral lokale bouwactiviteiten erdoor gestimuleerd. Een interessante poging om via het stichten van arbeidersvennootschappen door en onder Turkse immigranten tot een structureler economisch effect te komen, heeft niet tot blijvend succes geleid (Penninx & Van Renselaar 1978). Nu waren de mogelijkheden van de immigranten, die zich in het vestigingsland een plaatsje op de onderste sporten van de maatschappelijke ladder moesten zien te verwerven, tot het doen van investeringen die de directe persoonlijke horizon te boven gingen, ook nauwelijks aanwezig. Bij de moderne expatrianten ligt dat beduidend anders. Zij behoren tot de meer gegoeden en soms zelfs tot de ronduit rijken, die hun gelden actief kunnen investeren. Zijn de geldstromen die de klassieke

immigranten genereren alleen op geaggregeerd niveau van nationaal of regionaal belang, de nieuwe rijken onder de expatrianten zijn interessant genoeg om direct aan te spreken. Verschillende regeringen pogen dan ook door bepaalde constructies deze mensen te doen investeren in het land van herkomst. Zo probeert de Indiase regering sinds 1980 expatrianten te interesseren voor investeringen in de Indiase industrie (Lessinger 1999: 62). Maar ook de geldstromen die door de klassieke arbeidsmigranten worden gegenereerd zijn voor regeringen interessant genoeg om te pogen er greep op te krijgen en te trachten deze in ieder geval in stand te houden. Voor verschillende landen met een belangrijke emigratie is de door de migratie veroorzaakte deviezenstroom een substantieel onderdeel van de economie. Diverse Aziatische landen, maar ook het voor Nederland relevantere Marokko, zijn hiervan voorbeelden. Voor de zendende landen is de meest directe manier om greep te krijgen op het migratieproces, en zo indirect op de geldstromen, het direct aangaan van contacten met het ontvangende land en het zo veel mogelijk uitschakelen van individuele migranten als actoren in het proces. De institutionalisering van de migratie van arbeidskrachten uit een aantal Aziatische landen naar de Golfstaten is hiervan het beste voorbeeld. De ontvangende landen hebben er geen enkele behoefte aan dat de arbeidskrachten ooit zullen evolueren tot volwaardige medeburgers, en de zendende landen zien hun gastarbeiders niet gaarne tot gewone immigranten worden. Deze overeenstemming tussen de belangen van nationale overheden leidt tot een strikte regulering van het migratieproces, waarin de belangen van de immigranten op zijn best als secundair ten opzichte van die van de overheden worden gezien (Abella 1994: 169-172).

Reguleringen in deze vorm zijn voor verzorgingsstaten niet aanvaardbaar, omdat zij geheel voorbijgaan aan de civiele rechten van de immigranten. Daarom trachten de zendende landen bij migratiestromen naar verzorgingsstaten vooral langs indirecte weg invloed op het migratieproces te behouden. Zij proberen door institutionalisering 'van bovenaf' greep te krijgen op de instituties van immigranten, of door de oprichting ervan te stimuleren, of, als ze al zijn ontstaan, er invloed op te krijgen, bijvoorbeeld via subsidies. Nationaal-culturele en economisch-financiële motieven kunnen daarbij beide een rol spelen. Maar de betreffende instituties vallen toch officieel onder de sociaal-culturele dimensie. We zullen ze daar dan ook nog tegenkomen (zie de volgende paragraaf). Een curieus voorbeeld van een poging tot institutionalisering 'van bovenaf' door een immigratieland is het Nederlandse REMPLC-project.⁸

8 REMPLC staat voor Reintegration of Emigrant Manpower and the Promotion of Local Opportunities for Development.

Nederland als immigratieland tegen wil en dank zocht een mogelijkheid om remigratie te bevorderen door immigranten te stimuleren als ondernemers terug te keren. De combinatie van ontwikkelingssamenwerking en remigratiebeleid leidde tot dit project, dat overigens geen succes werd (Van Dijk et al. 1978). Ook hierbij waren niet alleen financiële motieven in het spel, maar ook de zuiver politieke wens om op een of andere manier te kunnen volhouden dat Nederland geen immigranten had, maar enkel tijdelijk aanwezige buitenlandse arbeiders.

In de economische dimensie vallen wel duidelijk de activiteiten van transnationale ondernemers. Immigrantengroepen zijn via hun netwerken en kennis van specifieke producten en diensten vaak in de gelegenheid zich een sterke positie te verwerven in een bepaalde branche. Aanvankelijk alleen gericht op een clientèle uit eigen kring, later zich ook richtend op de gehele bevolking. Zo ontstaan winkels in Surinaamse sieraden, Marokkaanse dameskleding, slagerijen met ritueel geslacht vlees en winkels in tropische groenten en fruit. Voor deze ondernemers is een binding met het thuisland een deel van hun 'ondernemingskapitaal'. Dat geldt niet voor ondernemers die een algemene dienst aanbieden maar hun klanten in eigen kring zoeken, zoals de Turkse rijkschoolhouders. Voor hen geldt eerder dat zij hun netwerken binnen de immigrantenpopulatie moeten bevestigen en uitbreiden, bijvoorbeeld door actief te zijn in immigranteninstituten. Een tweede type transnationale ondernemers wordt gevormd door ondernemers die migreren om een onderneming te kunnen stichten en die zich van meet af aan op een wijde klantenkring richten. Van dit soort ondernemers zijn de door Bovenkerk et al. (1983) beschreven Italiaanse ijsbereiders een goed voorbeeld. In zijn studie van allochtoon ondernemerschap in Amsterdam heeft Choenni (1997) laten zien dat transnationaal ondernemerschap van welke vorm ook meer als een incorporatietraject, een opstap voor een gedifferentieerder deelname aan het economisch leven, moet worden gezien dan als een blijvend verschijnsel. In de loop der generaties vindt steeds minder automatisch opvolging plaats en gaat men meer en meer gebruik maken van de algemene kanalen voor positieverwerving, vooral het onderwijs.

Dit neemt niet weg dat transnationale ondernemers en de door hen geïnitieerde handels- en geldstromen een interessant onderzoeksgebied vormen. Een bijzondere vorm hiervan zijn die handelsstromen, zoals wapens-, drugs- en geldstromen, die een crimineel karakter hebben, vooral wanneer zij een sterk georganiseerd karakter hebben. Gevestigde immigrantengroepen spelen daarbij soms een grotere of kleinere rol. Maar het moeten al betrekkelijk kleine en homogene populaties zijn, wil zo'n activiteit een werkelijk belangrijk aantal leden van de betreffende populatie kenmerken. Veelal zien we het omgekeerde,

de 'gewone' immigranten houden zich verre van dergelijke activiteiten en zijn trouwens ook niet in een positie daaraan mee te doen. Want ook een criminele carrière vraagt specifieke bekwaamheden en disposities. Hoewel er dus zeker verbanden kunnen bestaan tussen de vestiging van immigranten en speciale vormen van transnationale criminaliteit, zoals mensensmokkel, kunnen immigrantenpopulaties zelden worden gezien als de oorzaak van dit soort criminaliteit, zoals in de Verenigde Staten wel gesuggereerd is over de activiteiten van Zuid-Amerikaanse immigranten in de drugshandel. In de eerste plaats scheppen immigranten de blijkbaar onverzadigbare markt niet. Het bestaan van een zich nog steeds uitbreidende (en blijkbaar koopkrachtige) markt voor verdovende middelen in de welvarende verzorgingsstaten is op zichzelf een verbaazingwekkend cultureel verschijnsel. Bepaalde groepen maken gebruik van deze vraag naar illegale goederen, maar zij reageren hiermee alleen op een 'geboden gelegenheid', waarvoor zij wellicht toegankelijker zijn dan segmenten van de bevolking waarvoor ook andere wegen van positieverwerving openstaan. Overigens is dit een gegeven dat zeker niet nieuw is en geen direct verband houdt met de toegenomen internationale contacten. Het feit dat bij immigranten vooral tweede-generatie jonge mannen dikwijls onevenredig deelnemen aan criminele activiteiten heeft reeds in 1938 geleid tot een beroemd artikel van Robert Merton (zie Merton 1957: 131-194).

6.4 De sociaal-culturele dimensie: traditie en vernieuwing

Immigranten en de institutionalisering van meegebrachte culturen horen onlosmakelijk bij elkaar. Soms zijn zij juist vertrokken om elders hun culturele erfgoed onbedorven te kunnen bewaren. De zwerftocht van de mennonieten over de wereld is daarvan een sprekend voorbeeld. Maar ook de trek van landverhuizers op zoek naar een beter bestaan heeft altijd geleid tot de vestiging van clubs, kerken en cafés met de ambiance van het thuisland. In de Verenigde Staten, het immigratieland bij uitstek, wemelt het dan ook van de inmiddels veelal tot folklore geworden immigranteninstituties. Zover deze het laaggeïnternationaliseerde, lokale niveau niet te boven gingen, hebben zij alleen de meest bigotte leden van de ontvangende samenleving verontrust. Iets anders ligt het met die instituties die deel uitmaken van een grote transnationale traditie, die als concurrerend of wellicht zelfs als vijandig kan worden gezien ten opzichte van de eigen culturele traditie. In de inleiding wezen we al op de heftige reacties die de vestiging van katholieken en joden in de Verenigde Staten opriep. Net zoals nu vaak met achterdocht, of op zijn minst met terughoudendheid wordt gereageerd op de vestiging van islamitische immigranten in West-Europa. Het

gaat hierbij om gevestigde religieuze tradities die elders in de wereld een hoge mate van institutionalisering kennen en daardoor de middelen hebben om vanuit het centrum (of de centra) transnationaal te opereren. De rooms-katholieke kerk in de Verenigde Staten heeft dit aanvankelijk ook zo gedaan. Zij sloot daarbij aan bij de behoeften van de eerste generatie immigranten en viel uiteen in Ierse, Italiaanse en Poolse parochies. In de loop der generaties raakten deze nationale karakteristieken op de achtergrond. Bij de joodse immigranten, nogal verdeeld naar graden van orthodoxie, zien we een gelijksoortige ontwikkeling. Deze institutionalisering heeft de Amerikaanse samenleving ongetwijfeld veranderd. Op allerlei gebieden maar vooral in het onderwijs functioneren rooms-katholieke instituties. Tegelijkertijd zijn deze instituties veramerikaanst; de religieuze instituties hebben hun schaapjes wel enigszins afgeschermd van het protestantse en/of gesecculariseerde Amerika, maar zij hebben er ook Amerikaanse schaapjes van gemaakt. De joodse instituties hebben in grote lijnen eenzelfde ontwikkeling doorgemaakt. Hier hebben de dramatische historische gebeurtenissen van de nazi-tijd en de daarop gevolgde vestiging van de staat Israël echter geleid tot een sterk gevoel een diaspora te vormen met een politieke missie.

In Nederland, als betrekkelijk recent immigratieland, ontbreekt het vooralsnog aan immigranteninstituties die een geschiedenis van enkele generaties hebben, het zijn eigenlijk nog allemaal instituties in wording. De meeste aandacht is tot nu toe uitgegaan naar de institutionalisering van de islam, en dan vooral naar de islam onder de Turkse immigranten.⁹ Deze institutionalisering begon, zoals gebruikelijk is, 'van onderop' en had in eerste aanleg een conserverend karakter. De eerste initiatieven gingen uit van mensen die zich richtten op landgenoten die, behalve voor het verdienen van geld, in wezen nauwelijks in contact traden met de samenleving. Een populatie van veelal alleengaande mannen, voor wie het dorp of het plattelandstadje van herkomst het oriëntatiekader vormde. De gebedsruimten en moskeeën hebben dan ook een nationaal karakter en zijn ofwel Marokkaans ofwel Turks, omdat anders aan de directe behoeften van de eerste generatie immigranten niet zou worden voldaan.

Maar met de gezinshereniging en het toenemende aantal jongeren in Nederland treden er in ieder geval bij de Turken belangrijke veranderingen op. Voor deze jongeren voldoet een louter defensieve houding niet langer. Ten opzichte van de eerste generatie beter geschoolde en veel meer in Nederland thuis zijnde jongeren nemen al snel de moskeebesturen over. Daarmee verandert ook de houding jegens zowel de Nederlandse samenleving als Turkije en de bredere moslimwereld. Zij werpen zich op als spreekbuis tegenover de Neder-

9 Zie Doornik 1991; Landman 1992; Rath et al. 1996; Sunier 1996.

landse overheid en ondernemen activiteiten om de deelname aan het maatschappelijk leven te bevorderen. De Turkse bevolking is weliswaar in meerderheid islamitisch, maar de Turkse republiek is een seculiere staat. De Turkse regering is dan ook beducht voor alle stromingen die de staat een islamitisch karakter willen geven en onderdrukt deze stromingen min of meer als staatsvijandig. In het buitenland kunnen stromingen met een islamitisch politiek programma zich echter wel vrijelijk organiseren. Vooral onder de talrijke Turken in Duitsland ontplooiën orthodox-islamitische organisaties grote activiteit. De bredere oriëntatie van de jongere moskeebestuurders heeft ook in Nederland geleid tot vestiging van deze politiek gelieerde moskeeën. Het interessante hierbij is dat deze Milli Görüş-beweging verschillende, op het eerste gezicht tegenstrijdige tendensen verenigt. Richting de Nederlandse samenleving is zij op participatie en emancipatie ingesteld. Dit mag dan soms tot conflicten leiden, zoals over de stichting van een moskee in het Amsterdamse stadsdeel De Baarsjes (Lindo 1999), er is in ieder geval sprake van een actieve oriëntatie. Aan de andere kant heeft deze beweging (althans de leidende figuren) ook richting Turkije een politiek en veel minder gesecculariseerd programma. Door deze ontwikkelingen wordt ook de diversiteit binnen de Turkse populatie in Nederland zichtbaar. In de eerste plaats is het niet zo duidelijk wie nu precies het meer politieke deel van het programma van Milli Görüş steunt. De grote kracht van de beweging is juist haar activisme onder jongeren, die zij aanspreekt met sociale activiteiten. In de tweede plaats is het succes van deze beweging niet onopgemerkt gebleven. Ook het door de Turkse staat in het leven geroepen en gecontroleerde Directoraat voor Religieuze Zaken (de Diyanet) is zich met de Turkse instituties in West-Europa gaan bezighouden. Ten dele sloot de Diyanet zich aan bij al bestaande organisaties, door deze te subsidiëren en faciliteiten te verlenen, ten dele nam zij zelf initiatieven om de invloed van de 'officiële Turkse islam' in West-Europa te behouden en te versterken. Daarnaast zijn er nog verscheidene andere richtingen actief, waarvan de piëtistische Süleymanlı de belangrijkste is. Dit zijn dus allemaal schakeringen onder de soennitische Turkse moslims, de alevieten en niet-moslims nog buiten beschouwing gelaten. In de toekomst worden derhalve vragen over de stabiliteit van deze organisaties, alsook over de reikwijdte ervan zeker van belang.

Met het oog op de centrale vragen van dit essay doen vooral de pogingen om de Turkse islam 'van bovenaf' een vaste vorm te geven ter zake. De organisatie 'van onderop' heeft met de verschuiving van de leiding naar de jongere generatie duidelijk een adaptiever karakter gekregen. In hoeverre institutionalisering vanuit Turkije of eventueel vanuit Duitsland of andere landen in de loop van de tijd tot een afwijzing van de seculiere verzorgingsstaat kan leiden, blijft een open vraag. Van grote betekenis daarbij zijn de aard van het leiderschap en de

beschikbare middelen om zich een leidende positie te verwerven. In de beginfase was het leiderschap gebaseerd op leeftijd, verwantschapsstructuren en netwerken tussen dorps- en streekgenoten. De jongere leiders danken hun positie aan hun betere opleiding en kennis van de Nederlandse samenleving. In Nederland is het onder Turken nog niet voorgekomen dat leiders hun positie juist verwerven door op expressieve wijze de Nederlandse samenleving te verwerpen. Toch is dit niet ondenkbaar. In Frankrijk zijn verschillende moslimorganisaties actief die, gesteund door aanzienlijke sommen buitenlands geld, een dergelijk, religieus geïnspireerd separatisme bepleiten (Withol de Wenden 1998: 116-120). Een andere bron van conflictueuze institutionalisering zou discriminatie en afwijzing door de samenleving kunnen zijn. Hiervoor is erop gewezen dat etnische groepsformatie nu eenmaal altijd tot op zekere hoogte een reactief proces is.

Een andere door immigranten meegebrachte godsdienst die in Nederland tot een zekere vorm van institutionalisering is gekomen, is het hindoeïsme. De Surinaamse Hindoestanen hebben via hun eigen organisaties verschillende tempels en enkele scholen gesticht (Bloemberg 1995). Het hindoeïsme is een religieus-culturele traditie, die sterk afwijkt van de door het christendom en de Verlichting gevormde West-Europese cultuur. Desondanks is het karakter van de hindoe-instituten in Nederland sterk adaptief, met een hoge aanvaarding van de Nederlandse samenleving als maatgevend. Transnationaal kan men de hindoe-instellingen in Nederland nauwelijks noemen. Er is onder de Hindoestanen wel een sterke oriëntatie op Suriname, maar deze berust vrijwel uitsluitend op de aanwezigheid van verwanten. De huidige eerste-generatie immigranten hebben bijna allemaal nog naaste familieleden in Suriname. Verder is er een zekere romantische oriëntatie op 'Moeder India', maar deze oriëntatie heeft meer een symbolische waarde dan praktische betekenis.

Van Nederlandse kant is ook invloed uitgeoefend op de institutionalisering van door immigranten meegebrachte culturen. Ten dele was dit een passieve invloed, in die zin dat er vanuit de verzuilingstraditie nu eenmaal wetgeving lag waarvan ook immigranten gebruik konden maken, vooral bij het stichten van bijzondere scholen. Maar er is ook actief beleid gevoerd. Toen de Nederlandse overheid met de *Minderhedennota* van 1983 schoorvoetend overging tot een immigrantenbeleid, betekende dit niet dat ook afstand werd genomen van de hoop dat zij ooit nog zouden teruggaan. Het beleid vond dan ook plaats onder de tweeslachtige leuze 'integratie met behoud van eigen identiteit' en was ook ambivalent. Het behoort tot de civiele rechten van groeperingen om zich te organiseren en de eigen cultuur in stand te houden. De Nederlandse overheid ging evenwel een stap verder en verklaarde zichzelf verantwoordelijk voor de continuïteit van door immigranten meegenomen culturen. Dit leidde op onderwijsgebied onder andere tot het werven van onderwijzers in Rabat en Ankara, uiter-

aard onder supervisie van de nationale overheden, om in Nederland wonende Marokkaanse en Turkse kinderen hun cultuur te laten behouden en zo op hun verhoopde terugkeer voor te bereiden (Lucassen & Köbben 1992: 88-118).

Niet alleen de overheden van de zendende landen kregen zo een rol bij de institutionalisering van door immigranten meegebrachte culturen. Een tweede belangrijke rol was weggelegd voor vertegenwoordigers van de verschillende immigrantengroeperingen. De Nederlandse overheid wilde haar beleid legitimeren door inspraakorganen in te stellen. Het creëren van voor het verkrijgen en verdelen van subsidies belangrijke platforms ging voorbij aan de vraag wat *vertegenwoordigen* in dit geval inhoudt. Anders dan het populaire en helaas ook het wetenschappelijk taalgebruik vaak suggereert, vormen immigrantenpopulaties niet automatisch een *gemeenschap*. Onder immigranten heersen zeer verschillende opvattingen over het regime in het thuisland, over de gewenste opvoeding in Nederland en over het belang van godsdienst in de samenleving. De meeste immigrantenorganisaties zijn klein, hebben nog geen gestabiliseerde achterban en zijn in een onderlinge concurrentiestrijd verwickeld om aandacht van de media en geld van de overheid. De gedachte achter het Nederlandse beleid was dat immigrantenorganisaties op eenzelfde wijze zouden functioneren als de organisaties van katholieken, protestanten en andere levensbeschouwelijke groepen in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw, als middenveld, om een term uit het politieke jargon te gebruiken. Vooralsnog lijken er echter twee vereisten voor een dergelijk functioneren niet vervuld. In de eerste plaats een zo hoge graad van homogeniteit en organisatie dat de leidersfiguren inderdaad als vertegenwoordigers kunnen worden gezien, en inzake politieke beslissingen ook kunnen optreden met een mandaat als Kamerlid, gemeenteraadslid en wat dies meer zij. In de tweede plaats een sterke consensus over de mogelijkheden en grenzen van belangenbehartiging binnen een overlegdemocratie. Onder immigranten zijn overigens wel verschillende pogingen gedaan om tot een soort verzuiling te komen door ook eigen politieke partijen te stichten, maar deze hebben nooit enig succes gehad. Blijkbaar is dat deel van de immigranten dat politiek voldoende bewust is om van het stemrecht gebruik te maken, niet geïnteresseerd in deze vorm van vertegenwoordiging en belangenbehartiging.

Ongetwijfeld zijn in de sociaal-culturele dimensie de meeste en ook de meest uiteenlopende initiatieven te vinden om tot institutionalisering te komen. Eigen sociaal-culturele instituties zijn ook noodzakelijk wil na enige generaties van een transnationale gemeenschap gesproken kunnen worden. Voor onze vraagstelling zijn die vormen van instituties het belangrijkste die hetzij door endogene ontwikkelingen (opkomend racisme), hetzij door de invloed van buitenlandse gevestigde instituties (zoals de invloed van fundamentalistische islamitische stromingen) tot diasporavorming kunnen leiden.

6.5 De politieke dimensie: diaspora's in verzorgingsstaten

Bij de regulering van internationale migratie zoals die vanaf de Eerste Wereldoorlog in toenemende mate gestalte heeft gekregen, speelde de vrees voor vijandige politieke activiteiten een belangrijke rol. De vervlechting van territorium, bevolking en economie maakte de scheidslijn tussen buiten- en binnenwereld belangrijker. De grote politieke conflicten tussen de zich consoliderende staten, culminerend in de beide wereldoorlogen, deden de angst voor spionnen en 'vijfde colonnes' toenemen. In oorlogssituaties waren immigranten dan ook bij voorbaat verdacht. Duitse staatsburgers, zelfs vluchtelingen voor het nazi-regime, werden in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten gedurende de wereldoorlog geïnterneerd; bijzonder dramatisch was het lot van de Amerikanen van Japanse afkomst na de Japanse aanval op Pearl Harbour (Heilbut 1983; Petersen 1970). In deze voorbeelden vond de institutionalisering plaats vanuit het ontvangende land: de gehele immigrantenpopulatie wordt als een (gevaarlijke) politieke gemeenschap gezien.

Maar ook regeringen van zendende landen classificeren emigrantenpopulaties vaak als één homogene, met het thuisland verbonden diaspora. Net als de negentiende-eeuwse Europese staten, zijn veel huidige jonge staten bezig met het samensmelten van bestuur, bevolking en territorium. In feite is het gemeenschappelijke koloniale bestuursverleden in veel gevallen de basis van de huidige staatsvorming. Maar dat is vanuit een antikoloniale ideologie moeilijk aanvaardbaar. Daarom grijpt men bij voorkeur terug op een prekoloniale geschiedenis, die dan tot een (her)levende traditie wordt gemaakt. Het idee dat de staat is geworteld in de natie, die ouder is dan de staat, voert tot de opvatting dat emigranten ook (te allen tijde) tot de natie blijven behoren. Dit ideologische uitgangspunt speelt overigens niet alleen in vroegere koloniale gebieden een rol, het speelt ook een rol in de migratiepolitiek van 'oude landen' als Duitsland en Japan. Deze ideologische motieven om vanuit het zendende land de emigranten als diaspora te zien en te organiseren, leiden vooral bij totalitaire staten tot een sterke bemoeienis met emigranten. Het fascistische Italië richtte overal in het buitenland organisaties op die de band met het thuisland, en meer in het bijzonder met het regime, in stand moesten houden en verstevigen (Bovenkerk et al. 1983: 107-121). Bij totalitaire regimes speelt zowel de ideologische behoefte om emigranten aan de natie en de partij te binden een rol, alsook de vrees dat oppositionele groeperingen zich in het buitenland kunnen organiseren. De oppositie, die in het binnenland onder controle is, kan vanuit het buitenland via nieuwsmedia of lobbyen bij buitenlandse regeringen het totalitaire regime in diskrediet brengen. Een oppositionele diaspora is vooral lastig voor een regime dat internationaal een respectabele rol wil spelen en daarbij geen contrapropa-

ganda kan velen. Zo zijn er velerlei motieven waarom regeringen van zedende landen zich met immigrantenpopulaties in de landen van vestiging bezighouden. Meestal gaan politieke, culturele en financiële motieven daarbij hand in hand. Vooral Zuid-Amerikaanse landen hebben allerlei institutionele maatregelen genomen om hun emigranten in de Verenigde Staten hun band met het vaderland te laten behouden (Portes 1999: 467). Op deze manier proberen zij diasporavorming te stimuleren, omdat een diaspora niet alleen een bron is van geldstromen, maar ook voor politieke invloed kan zorgen. Zolang deze politieke activiteiten binnen de perken blijven van wat volgens civiele rechten aan burgers en vreemdelingen is toegestaan, hoeft dit geen bedreiging voor de cohesie binnen de verzorgingsstaat te betekenen. Er is hier wel sprake van een latent gevaar. De politieke oriëntatie van de diaspora kan zo ver gaan dat zij een belemmering vormt voor de participatie in de samenleving. Dit kan een negatieve invloed uitoefenen op het incorporatieproces en tot minderheidsvorming leiden.

Voor de beantwoording van de centrale vragen is bij activiteiten in de politieke dimensie vooral van belang of het inderdaad leidt tot de formatie van een diaspora, van een institutionalisering op collectief niveau. James Bond-achtige spionageactiviteiten, wapensmokkel en zelfs terreuracties van politieke of religieuze fanatici zijn op zichzelf minder interessant. Men heeft daarvoor geen mobiliseerbare aanhang van enige omvang nodig. Het kenmerkende van een diaspora als specifiek type van transnationale gemeenschap is dat er daadwerkelijk sprake is van een collectiviteit, waarbinnen politieke activiteiten als lobbyen, het verspreiden van propaganda, het inzamelen van gelden en eventueel zelfs het organiseren van geweld gericht op het land van herkomst of op het land van vestiging plaatsvinden.

In het gehele veld van transnationale activiteiten speelt de politieke dimensie een bijzondere rol, omdat het ontvangende land erdoor bij politieke conflicten betrokken kan raken. Het is daarom niet onlogisch dat bij regeringen van immigratielanden juist politieke activiteiten onder immigranten gevoelig liggen. Dit rechtvaardigt het onderscheiden van moderne diaspora's als aparte vorm van transnationalisme. Er zijn daarbij drie soorten conflicten te onderscheiden.

In de eerste plaats kan door de activiteiten van de diaspora een conflict met het thuisland (of thuislanden) ontstaan of worden gerekt. De verhouding tussen de Verenigde Staten en Cuba bijvoorbeeld wordt merkbaar beïnvloed door de actieve diaspora van tegenstanders van het Castro-regime. De landen van herkomst zien in vele gevallen alleen al het feit dat een diaspora op het grondgebied van een andere staat verblijft en daar civiele rechten heeft als een vijandige daad, laat staan als daar nog politieke activiteiten bijkomen.

In de tweede plaats kan het land van vestiging betrokken raken bij conflicten tussen elkaar vijandige diaspora's. De conflicten tussen in Duitsland en Nederland woonachtige Koerden en Turken zijn daarvan een voorbeeld.

In de derde plaats kan een diaspora zich rechtstreeks tegen het land van vestiging richten, omdat dit land verantwoordelijk wordt gehouden voor de toestand in het thuisland. Het optreden van de getrouwen van de Republiek Maluku Selatan (RMS, de Republiek der Zuid-Molukken) in Nederland is daarvan een voorbeeld.

In hoeverre diaspora's dergelijke conflicten kunnen veroorzaken dan wel gaande houden, hangt samen met de steun die zij onder de autochtone bevolking ondervinden. Koerdische organisaties stemmen hun terminologie af op kringen waaruit men steun verwacht tegen het 'militaristische Turkije' en afficheren zich als marxistisch en arbeideristisch. In de beweging 'Ambon moet vrij' zetten teleurgestelde oud-kolonialen zich in voor de Ambonese oud-KNIL-militairen en hielpen, voornamelijk via invloed in de toenmalige Anti Revolutionaire Partij, daardoor mee aan de consolidatie van een diaspora in Nederland.

Met dit laatste voorbeeld zijn we aangekomen bij het enige duidelijke geval van diasporavorming in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Het ontstaan van een diaspora als nasleep van de ontbinding van het KNIL laat zien welke onverwachte wendingen de geschiedenis soms kan nemen (Van Amersfoort 1974: 105-127). Nederland demobiliseerde in 1950 tegen zijn zin 4.000 Ambonese KNIL-militairen, met hun gezinnen meegerekend nog geen 13.000 personen, in Nederland, omdat deze militairen demobilisering op het grondgebied van Indonesië weigerden. Het Nederlandse beleid, waarin werd uitgegaan van een kort verblijf en na 1957 vagelijk werd gesproken van een langdurig verblijf, gaf ruimte aan het ontstaan van een Ambonese elite, wier voornaamste – en met het verloop der jaren de enige – functie was het weerstaan van de Nederlandse overheid. De geconcentreerde huisvesting in woonoorden en later in woonwijken maakte een sterke onderlinge controle mogelijk. Alle pogingen van de Nederlandse overheid om de fatale beleidslijn van de eerste tien jaar bij te sturen en de participatie in de samenleving te bevorderen, ontmoetten hardnekkige weerstand. Desondanks namen vooral onder jongeren de contacten met de Nederlandse samenleving toe. Tegelijkertijd groeiden interne spanningen omdat de RMS-regering in ballingschap geen voortgang boekte met het realiseren van het ideaal. Eind jaren zestig kwam het zelfs tot een formele breuk in de RMS-gelederen; Tamaela vormde een tweede RMS-regering in ballingschap. Dit leidde tot een geweldsescalatie. Aanvankelijk bleef deze beperkt tot politieke tegenstanders in eigen kring en schonk de Nederlandse samenleving er weinig aandacht aan. Maar juist om de interne tegenstellingen te overbruggen werd de agressie

naar buiten verlegd, eerst nog tegen Indonesische objecten in Nederland en ten slotte rechtstreeks tegen Nederlandse treinreizigers en schoolkinderen. Voor het evalueren van deze acties is het belangrijk onderscheid te maken naar soorten actoren. Dit is niet eenvoudig omdat niet alle actoren voor het voetlicht treden, sterker nog, bepaalde actoren het voetlicht nadrukkelijk vermijden. Bij dergelijke acties gaat de meeste aandacht altijd uit naar de daders. Hun motieven zijn betrekkelijk simpel; het verwerven van prestige in eigen kring, de spanning, de sensatie en vooral het absolute machtsgevoel te kunnen beslissen over leven en dood inspireren jonge mannen (en in mindere mate jonge vrouwen) tot dergelijke gewelddaden. Hun beloning ligt in de daad zelf; ze krijgen overvloedig aandacht in de media en worden publieke figuren. Verder weg liggende doeleinden zijn niet of nauwelijks voorhanden. Zelfs de vurigste RMS-activist zal niet gedacht hebben dat het gijzelen van Nederlandse schoolkinderen tot Nederlands ingrijpen op de Molukken kon leiden. Interessanter zijn dan ook de motieven van en de 'beloningen' voor de leidende figuren die deze activiteiten meer of minder direct aansturen. Bij acties tegen treinpassegeers en schoolkinderen moet hun betrokkenheid uiteraard in nevelen gehuld blijven. Maar de 'beloning' in de vorm van aandacht en toegang tot een onderhandelingstafel is te aantrekkelijk om van de acties volledig afstand te nemen.

Inmiddels zijn de banden binnen de Molukse populatie de laatste decennia veel losser geworden. Zoals Steylen (1996: 171-193) heeft beschreven, is de RMS meer een symbool dan een concreet politiek ideaal geworden. Het dilemma waarin de Nederlandse overheid zich bevindt is dat zij steeds moet reageren op (dreiging met) terreuracties, zonder dat enige praktische doelstellingen aan de orde komen. Het opleven van spanningen binnen de Molukse groepering zelf of gebeurtenissen in Indonesië, zoals de huidige politieke en sociale crisis, confronteren de Nederlandse samenleving steeds weer met de aanwezigheid van een diaspora. Daarbij doet zich overigens wel de vraag voor hoe stabiel de diaspora is en welk bereik de sterk gefragmenteerde eigen instituties hebben. De RMS-regering in ballingschap probeert uiteraard het alleenvertegenwoordigingsrecht op te eisen. Maar het is zeer de vraag of zij nog een meerderheid van de Molukkers in Nederland vertegenwoordigt, en of zij inderdaad nog gezag heeft over een achterban van Molukse jongeren, die de traditionele woonwijken achter zich heeft gelaten.

Bij de Molukse diaspora kan zeker in de eerste decennia van verblijf van een sterke collectiviteit en een hoge mate van institutionalisering worden gesproken. Deze institutionalisering kwam zowel 'van onderop' als 'van buitenaf' tot stand. Van buitenaf wil in dit geval zeggen van de kant van de Nederlandse overheid. Het scheppen van geconcentreerde huisvesting en een speciaal beheersorgaan, het Commissariaat Ambonezenzorg, leidde tot een Moluks

leiderschap dat een sterke controle kon uitoefenen en de contacten met de Nederlandse samenleving wist te monopoliseren. De ontwikkelingen in de laatste decennia hebben de situatie echter ondoorzichtig gemaakt. Dit lijkt het geval te zijn in veel situaties waarin immigrantenpopulaties als moderne diaspora's worden omschreven. Na enkele generaties is niet meer zo duidelijk wie tot de collectiviteit behoren, de instituties verliezen aan reikwijdte. Het aantal randleden wordt groter, het aantal kernleden kleiner. Zelfs bij politieke acties is niet altijd duidelijk of we te maken hebben met (groepjes) individuele actoren of met een gecoördineerde actie op collectief niveau.

6.6 'Symbolische etniciteit' als mobilisatiegrond

De technische ontwikkelingen maken het voor politieke of culturele collectiviteiten mogelijk snel en veelvuldig over de gehele wereld te communiceren. Een beweging als de hiervoor besproken Milli Görüş maakt intensief gebruik van moderne communicatiekanalen, om zodoende tot een transnationale geloofsgemeenschap te komen die ook de jongeren omvat. Moderne communicatiemiddelen worden dan ook dikwijls genoemd als factor die de opkomst van transnationale gemeenschappen bevordert. Dat lijkt op het eerste gezicht plausibel. Maar dezelfde communicatiemiddelen blijken ook in tegengestelde richting te werken. In het verleden konden eerste-generatie immigranten zich beter afschermen tegen invloeden van de buitenwereld dan nu. Radio, televisie, internet en de opkomst van een allesdoordringende jeugdcultuur hebben het doorgeven van traditionele normen en gebruiken aanzienlijk bemoeilijkt. In de Verenigde Staten verloopt het assimilatieproces gemeten aan de overgang op het Engels zeer snel, wellicht sneller dan ooit tevoren (Portes 1999: 470). In Nederland opgegroeide Turken ontdekken tijdens familiebezoek hoe weinig Turks en hoeveel Nederlands zij spreken. Toch betekent dit niet dat er geen gevoel van etniciteit meer is, dat iemand zich geen Turk, Surinamer of Marokkaan meer voelt. Zelfs nog afgezien van de etniciteit die reactief is, die dienst doet als afweer tegen discriminatie door anderen. Voor deze vage gevoelens van etniciteit heeft Gans (1979) de term 'symbolische etniciteit' bedacht. Hij stoelt daarmee op de etnische gevoelens van mensen van joodse, Ierse, Poolse of Japanse afstamming (om een paar voorbeelden te noemen), die in hun beroepskeuze-, huwelijks- en uitgaansgedrag 'gewone' Amerikanen zijn. Hun etniciteit is geheel anders dan die van de eerste generatie immigranten, voor wie het handelen in de privé-sfeer (voedselgebruiken, huwelijksarrangementen) en de deelname aan de samenleving (door gebrekkige taalbeheersing en discriminatie) geheel door hun etniciteit werden bepaald. Als deze concrete etnische grenzen

verdwenen zijn, wat blijft er dan over? We stuiten hier op een psychisch substraat waarvan de sociale betekenis moeilijk te bepalen is. Wat betekent het dat mensen van Nederlandse afkomst in Australië of de Verenigde Staten met een vlaggetje in de hand langs de kant van de weg gaan staan als de koningin op staatsbezoek komt langsrijden? Wat betekenen de uitbarstingen van nationale trots (of rouw) op over de gehele wereld verspreide beelden van de Olympische Spelen?

Het bestaan en voortleven van deze symbolische vorm van etniciteit is niet zonder betekenis in een beschouwing over transnationalisme en diasporavorming. In conflictsituaties blijken ook vage etnische gevoelens, die voor de levenskansen en het dagelijkse handelen geen betekenis meer hebben, te kunnen worden gemobiliseerd. Het Iers Republikeinse leger (de IRA) was succesvol in het verkrijgen van geldelijke en politieke steun van de 'Ierse Amerikanen', en zeker niet alleen van mensen voor wie het (Ierse) katholicisme of het spreken van Gaelic nog enige betekenis had. Ook de pro-Israël lobbies in de Verenigde Staten en Nederland richten zich zeker niet uitsluitend op mensen voor wie het jood-zijn in religieuze of culturele zin betekenis heeft, zij het dat hier de traumatische gebeurtenissen uit het recente verleden wel een heel bijzondere rol spelen.

7 Ten slotte

7.1 Transnationalisme en diasporavorming

De zoektocht naar de betekenis van transnationalisme in het tijdperk van globalisering heeft ons een analytisch interpretatiekader opgeleverd, waarmee we de huidige ontwikkelingen systematisch kunnen beschrijven. Daarbij is wel gebleken dat veel van de veronderstellingen (al te vaak als feiten gepresenteerd) waarop de beschouwingen over transnationalisme zijn gebaseerd, zeker nadere aandacht verdienen. Transnationalisme en transnationale gemeenschappen zijn zeker geen nieuw verschijnsel, maar de ontwikkelingen in de moderne transport- en communicatietechnologie wettigen de veronderstelling dat het belang ervan in de komende jaren zal toenemen.

In deze beschouwing zijn diaspora's opgevat als een specifieke vorm van transnationale gemeenschappen, waarbij de politieke dimensie nadrukkelijk aanwezig is. Deze vorm van transnationalisme kan leiden tot de meest ernstige en directe conflicten met of binnen de ontvangende samenleving. Het lijkt overigens goed er daarbij niet bij voorbaat van uit te gaan dat huidige immigrantenpopulaties 'opkomende' diaspora's zijn, maar wel in het oog te houden dat zij dat onder bepaalde omstandigheden zouden kunnen worden.

Om meer inzicht te krijgen in de processen van transnationalisme en diasporavorming zal toekomstig onderzoek vooral gericht moeten zijn op de variabelen die in paragraaf 5.3 aan de orde zijn gekomen. De interactie tussen de verschillende vormen van institutionalisering en tussen de economische, culturele en politieke dimensies hebben in Nederland nog geen systematische aandacht gekregen. Van groot belang is ook onderzoek dat de differentiatie binnen de diverse immigrantenpopulaties aan het licht brengt. Hoewel dit, zeker wat betreft de richtingen binnen de Turkse islam, geen onontgonnen gebied meer is, worden immigrantenpopulaties te vaak nog als ongedifferentieerde, stereotiepe eenheden beschouwd. In de komende decennia zal zich echter steeds meer differentiatie gaan voordoen, zeker binnen die groeperingen die in het eerste stadium van vestiging sterk homogeen waren naar variabelen als opleidingsniveau en gezinssamenstelling. De vorming van transnationale netwerken en enige institutionalisering daarvan 'van onderop' ligt bij de eerste generaties immigranten zo voor de hand dat het verwonderlijk zou zijn als dit zich in Nederland niet zou voordoen. Fennema en Tillie (1999) hebben een groot aantal verenigingen en hun onderlinge netwerken in kaart gebracht. Maar in hoeverre

deze verenigingen over de generaties heen actief zullen blijven en zullen bijdragen aan een blijvende oriëntatie op de landen van herkomst, valt in algemene zin niet te voorspellen. Waarschijnlijk zal zich ook in dit opzicht steeds meer differentiatie voordoen en zullen er in Nederland in de toekomst naast min of meer gesecculariseerde Turken en Marokkanen ook liberale moslims, orthodox-vrome moslims en wellicht ook zeer orthodoxe moslims zijn. Alleen een sterke institutionalisering van Nederlandse kant van de status van 'Turk', 'Marokkaan' of algemener 'allochtoon' zou een dergelijke differentiatie kunnen verhinderen.

Of en in welke mate zich binnen transnationale gemeenschappen diaspora's zullen vormen, zal sterk afhangen van politieke verwickelingen elders in de wereld. Bij de Koerden ligt diasporavorming voor de hand, maar ook binnen andere groepen die zich als ballingen beschouwen kan politieke mobilisatie plaatsvinden. De activiteiten binnen dergelijke diaspora's kunnen overigens uiteenlopende vormen aannemen en geheel binnen de perken van de wet blijven. Het is niet waarschijnlijk dat zich naast de Molukkers nog een diaspora zal vormen, die zich expliciet tegen de Nederlandse samenleving richt. Met de andersoortige conflicten zoals die in paragraaf 6.5 ter sprake zijn gekomen, valt in de toekomst wel degelijk te rekenen. Het moeilijkst grijpbaar zijn de mobiliserende gevolgen van internationale conflicten die wereldwijd grote emoties wekken. Het conflict tussen Israël en de Palestijnen is in dit opzicht een vulkaan, waarvan de erupties verdragende gevolgen kunnen hebben.

7.2 De verzorgingsstaat bedreigd?

Ten slotte moeten we een antwoord geven op de vraag of de vorming van transnationale gemeenschappen of diaspora's nu een bedreiging vormen voor de sociale cohesie van de verzorgingsstaat.

De verzorgingsstaat is gebaseerd op een samensmelting van bevolking, territorium en bestuur, waarbij voor een efficiënt bestuur een sterke mate van directe en indirecte controle over de economie nodig is. Op deze basis heeft zich de voor de westerse verzorgingsstaat kenmerkende ontwikkeling voorgedaan van politieke, civiele en sociale rechten voor burgers én alle 'legaal' verblijvende vreemdelingen. Zoals in paragraaf 4 is uiteengezet, is voor het functioneren van dit arrangement een hoge mate van legitimiteit of 'sociale cohesie' nodig.

De huidige ontwikkelingen, die we kort kunnen aanduiden als 'globalisering', ondermijnen zowel de eenheid van bestuur, territorium en bevolking als de nationale controle over de economie. De vorming van transnationale gemeenschappen speelt daarbij een rol voorzover daardoor de mogelijkheden om

internationale migratie te beheersen worden verzwakt. Immigrantenpopulaties vormen een schakel in het migratieproces, die aan de greep van overheden in verzorgingsstaten ontsnapt. De opgebouwde rechten van de *denizens* maken hen tot een bruggenhoofd voor nieuwe immigranten, via gezinshereniging, huwelijksmigratie en het brengen van familiebezoek. Dergelijke migratieketens zijn in de migratieliteratuur herhaaldelijk beschreven (Van Amersfoort 1996; Böcker 1992; Price 1968). Het is echter de vraag of deze kettingmigratie in de huidige omstandigheden een zodanige omvang krijgt dat van een bedreiging voor de verzorgingsstaat kan worden gesproken. De problemen die in paragraaf 4.2 zijn genoemd, zijn reëel genoeg, maar lijken op zichzelf niet in staat de verzorgingsstaat ten gronde te richten. Zij zijn op zichzelf niet meer dan een symptoom van het gehele complex van 'globalisering'.

Voor het voortbestaan van de verzorgingsstaat zoals die zich in de tweede helft van de twintigste eeuw heeft ontwikkeld, lijken twee ideologische reacties, die de verzorgingsstaat politiek aantasten, belangrijker dan het ontstaan van transnationale gemeenschappen. In de eerste plaats komt de bedreiging van de kant van neoliberale ideologen, die de verzorgingsstaat als een belemmering zien voor de vrije werking van de markt, waarvan zij (uiteindelijk) alle heil verwachten. Deze stroming heeft de laatste jaren in alle westerse landen opmerkelijke successen geboekt. Openbare nutsbedrijven zijn op grote schaal geprivatiseerd, media als televisie en radio worden in toenemende mate als louter commerciële ondernemingen beschouwd. De uiterste consequentie van deze ideologie is dat de staat zich van verzorgingsstaat weer ontwikkelt tot nachtwakerstaat.

Een geheel andere maatschappelijke achtergrond heeft de conservatief-nationale stroming, die zich eveneens tegen de verzorgingsstaat keert. Extreem-nationalisten willen juist terug naar de nostalgisch beleefde natie-staat zoals die nog niet zo lang geleden in de schoolboeken werd afgeschilderd. Zij streven vooral naar een besloten nationale economie, waarin de eerlijke kleine ondernemers worden beschermd tegen 'oneerlijke' concurrentie van het internationale grootkapitaal en tegen import uit lagelonenlanden. Zij zien de verzorgingsstaat als één grote staatsruif waaraan uitvreter zich te goed doet, en richten zich in het bijzonder tegen het symbool bij uitstek van de globalisering, de internationale immigrant. Hoewel het anti-immigrantkarakter een bijzondere rol speelt, vooral in de verkiezingsretoriek, is de basis van dergelijke partijen toch breder. Zij wortelen in een meer algemeen onbehagen over het teloorgaan van vertrouwde kaders (Van Amersfoort 2000; Davies 1999). Dit verklaart ook waarom rechts-nationalistische partijen in West-Europa electoraal succes behalen in landen waar nauwelijks immigranten zijn, zoals Noorwegen, of waar reeds een zeer streng immigratieregime heerst, zoals Oostenrijk en Zwitserland.

De verzorgingsstaat wordt door het proces van globalisering op verschillende manieren uitgedaagd. Transnationale gemeenschappen vormen daarbij in directe zin wel een uitdaging, maar geen uitdaging die op zichzelf de sociale cohesie binnen zulke staten bovenmatig op de proef zal stellen. Indirect kunnen transnationale gemeenschappen echter, zowel door de internationalisering van politieke conflicten als door de mobiliserende werking van extreem-nationalistische sentimenten, wel degelijk serieuze problemen opleveren voor het functioneren van verzorgingsstaten zoals wij die thans kennen. Of de verzorgingsstaten deze bedreigingen het hoofd zullen weten te bieden, moet worden afgewacht. Hierover te speculeren valt buiten het kader van dit essay.

Referenties

Abella, M.

- 1994 'International migration in the Middle East. Patterns and implications for sending countries', in: M. Macura & D. Coleman (eds), *International migration. Regional processes and responses*, 163-180. New York/Geneva: United Nations.

Amersfoort, J.M.M. van

- 1974 *Immigratie en minderheidsvorming. Een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973*. Alphen a/d Rijn: Samsom.
- 1978a 'Minority as a sociological concept', *Ethnic and Racial Studies* 1 (2) 218-233.
- 1978b 'Migrant workers, circular migration and development', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geografie* LXIX (1/2) 17-25.
- 1987 *Etische woonpatronen. Vier benaderingen van woonsegregatie toegepast op Amsterdam*. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
- 1995 'Institutional plurality. Problem or solution for the multi-ethnic state?', in: S. Periwal (ed.), *Notions of nationalism*, 162-181. Budapest: Central European University Press.
- 1996 'Migration: the limits of governmental control', *New Community* 22 (2) 243-257.
- 2000 'Will the welfare state survive the twenty first century?', in: P. Kennedy (ed.), *Globalization, culture & everyday life* (A selection of papers from the conference 5 July - 7 July 2000, Volume 1), 13-50. Manchester: The Manchester Metropolitan University.

Amersfoort, H. van, & J. Doornik (eds)

- 1998 *International migration. Processes and interventions*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Armstrong, J.A.

- 1976 'Mobilized and proletarian diasporas', *American Political Science Review* 70 (2) 393-408.

Baldwin-Edwards, M. & M.A. Schain (eds)

- 1994 *The politics of immigration in Western Europe*. Illford (Essex): Frank Cass.

Basch, L., N. Glick Schiller & C. Szanton Blanc

- 1995 *Nations unbound. Transnational projects, postcolonial predicaments and deterritorialized nation-states*. Second edition. Amsterdam: Gordon and Breach Publishers. [1994]

- Beer, J. de, & A. Sprangers
 1993 'Het effect van de buitenlandse migratie op de omvang en samenstelling van de bevolking', in: H. van Amersfoort (red.), *Migratie, bevolking en politiek*, 11-26. Amsterdam: Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
- Bloemberg, L.
 1995 *Tussen traditie en verandering. Hindostaanse zelforganisaties in Nederland*. Nederlandse Geografische Studies nr. 197. Utrecht/Amsterdam: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Instituut voor Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.
- Böcker, A.
 1992 'Gevestigde migranten als bruggehoofden en grenswachters. Kettingmigratie over juridisch gesloten grenzen', *Migrantenstudies* 8 (4) 61-78.
- Böcker, A., K. Groenendijk, T. Havinga & P. Minderhout (eds)
 1998 *Regulation of migration. International experiences*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Bovenkerk, F., A. Eijken & W. Bovenkerk-Teerink
 1983 *Italiaans ijs. De opmerkelijke historie van de Italiaanse ijsbereiders in Nederland*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Brochmann, G.
 1999 'The mechanisms of control', in: G. Brochmann & T. Hammar (eds), *Mechanisms of immigration control. A comparative analysis of European regulation practices*, 1-27. Oxford: Berg.
- Brochmann, G. & T. Hammar (eds)
 1999 *Mechanisms of immigration control. A comparative analysis of European regulation practices*. Oxford: Berg.
- Chaliand G. & J.-P. Rageau
 1995 *The Penguin atlas of diasporas*. New York: Viking. [1991]
- Choenni, A.
 1997 *Veelsoortig assortiment. Allochtoon ondernemerschap in Amsterdam als incorporatietraject 1965-1995*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Cohen, R. (ed.)
 1995a *The Cambridge survey of world migration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cohen R.
 1995b 'Rethinking Babylon. Iconoclastic conceptions of the diaspora experience', *New Community* 21 (1) 5-18.
 1996 'Diasporas and the nation-state. From victims to challengers', *International Affairs* 72 (3) 507-520.
- Cornelius, W.A., P.A. Martin & J.F. Hollifield (eds)
 1994 *Controlling migration. A global perspective*. Stanford: Stanford University Press.

- Davies, P.
 1999 *The National Front in France*. London/New York: Routledge.
- Dijk, P.C.J. van, R.W. Koelstra, P. De Mas, R. Penninx, H.C. van Renselaar & L. van Velzen
 1978 *REMPLOD-project. Slotconclusies en aanbevelingen*. Den Haag: IMWOO/NUFFIC.
- Doomernik, J.
 1991 *Turkse moskeeën en maatschappelijke participatie. De institutionalisering van de Turkse islam in Nederland en de Duitse Bondsrepubliek*. Nederlandse Geografische Studies nr. 129. Amsterdam: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap.
- Faist, T.
 1998 *International migration and transnational social spaces*. Bremen: Institut für Interkulturelle und Internationale Studien, Universität Bremen.
- Fawcett J.T.
 1999 'Networks, linkages and migration systems', in: S. Vertovec & R. Cohen (eds), *Migration, diasporas and transnationalism*, 16-25. Cheltenham (UK): Edward Elgar Publishing Ltd. [1989]
- Fennema, M. & J. Tillie
 1999 'Political participation and political trust in Amsterdam. Civic communities and ethnic networks', *Journal of Ethnic and Migration Studies* 25 (4) 703-726.
- Gans, H.J.
 1979 'Symbolic ethnicity. The future of ethnic groups and cultures in America', *Ethnic and Racial Studies* 2 (1) 1-20.
- Glick Schiller, N., L. Basch & C. Szanton Blanc
 1999 'Transnationalism. A new analytic framework for understanding migration', in: S. Vertovec & R. Cohen (eds), *Migration, diasporas and transnationalism*, 26-49. Cheltenham (UK): Edward Elgar Publishing Ltd. [1992]
- Hammar, T.
 1990 *Democracy and the nation state. Aliens, denizens and citizens in a world of international migration*. Avebury: Aldershot.
- Heilbut, A.
 1983 *Exiled in Paradise. German refugee artists and intellectuals in America from the 1930's to the present*. New York: The Viking Press.
- Heinemeijer, W.F., J.M.M. van Amersfoort, W. Ettema, P. De Mas & H.H. van der Wusten
 1976 *Weggaan om te blijven. Een onderzoek naar de gevolgen van gastarbeid op het Marokkaanse platteland*. Publicatie nr. 2. Amsterdam: Sociaal Geografisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.

- Klaver, J.
 1997 *From the land of the sun to the city of angels. The migration process of Zapotec Indians from Oaxaca, Mexico to Los Angeles, California.* Nederlandse Geografische Studies nr. 228. Utrecht/Amsterdam: The Dutch Geographical Society/Department of Human Geography, Universiteit van Amsterdam.
- Knippenberg, H. & B. de Pater
 1988 *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800.* Nijmegen: Sun.
- Lacoste, Y.
 1989 'Éditorial. Geopolitique des diasporas', *Hérodote* 53: 3-12.
- Landman, N.
 1992 *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland.* Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Lessinger, J.
 1999 'Nonresident-Indian investment and India's drive for industrial modernization', in: S. Vertovec & R. Cohen (eds), *Migration, diasporas and transnationalism*, 90-113. Cheltenham (UK): Edward Elgar Publishing Ltd. [1992]
- Lieberson, S.
 1980 *A piece of the pie. Blacks and white immigrants since 1880.* Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Lieberson, S. & M.C. Waters
 1988 *From many strands. Ethnic and racial groups in contemporary America.* New York: Russell Sage Foundation.
- Lijphart, A.
 1968 *Verzuiling pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek.* Amsterdam: De Bussy.
 1977 *Democracy in plural societies. A comparative exploration.* New Haven: Yale University Press.
- Lindo, F.
 1999 *Heilige wijsheid in Amsterdam. Ayasofia, stadsdeel De Baarsjes en de strijd om het Riva-terrein.* Amsterdam: Het Spinhuis.
- Lucassen, J.
 1984 *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900.* Gouda (eigen beheer).
- Lucassen, J. & R. Penninx
 1994 *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993.* Amsterdam: Het Spinhuis.
- Lucassen, L. & A.J.F. Köbben
 1992 *Het partiële gelijk. Controverses over het onderwijs in de eigen taal en cultuur en de rol daarbij van beleid en wetenschap (1951-1991).* Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger.

- Marshall, T.H.
1965 *Class, citizenship, and social development. Essays*. New York: Double Day.
- McKay, J.
1982 'An exploratory synthesis of primordial and mobilizationist approaches to ethnic phenomena', *Ethnic and Racial Studies* 5 (4) 395-420.
- Meadwell, H.
1989 'Cultural and instrumental approaches to ethnic nationalism', *Ethnic and Racial Studies* 12 (3) 309-328.
- Merton, R.K.
1957 'Social structure and anomie and continuities in the theory of social structure and anomie', in: *ibid.*, *Social theory and social structure*, 131-194. Revised and enlarged edition. Glencoe, Ill.: Free Press. [1949]
- Miller, M.J. (ed.)
1994 'Strategies for immigration control. An international comparison', Special issue of *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, volume 534.
- Parekh, B.
1996 'Minority practices and principles of toleration', *International Migration Review* xxx (1) 251-284.
- Park, R.E., E.W. Burgess & R.D. McKenzie
1925 *The city*. Chicago: University of Chicago Press.
- Penninx, R. & H. van Renselaar
1978 *A fortune in small change. A study of migrant workers attempts to invest savings productively through joint stock corporations and village development co-operatives in Turkey*. The Hague: NUFFIC/IMWOO.
- Petersen, W.
1970 *Japanese Americans. Oppression and success*. New York: Random House.
- Portes, A.
1999 'Conclusion: Towards a new world. The origins and effects of transnational activities', *Ethnic and Racial Studies* 22 (2) 463-477. Special issue on Transnational communities.
- Portes, A., L.E. Guarnizo & P. Landolt
1999 'The study of transnationalism. Pitfalls and promises of an emergent research field', *Ethnic and Racial Studies* 22 (2) 217-237.
- Prévelakis, G.
1996 *The network of diasporas*. Nicosia: Cyprus Research Centre.
- Price, C.
1963 *Southern Europeans in Australia*. Melbourne: Oxford University Press.
1968 'The study of assimilation', in: J.A. Jackson (ed.), *Migration*, 181-237. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rath, J., R. Penninx, K. Groenendijk & A. Meyer
1996 *Nederland en zijn islam. Een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap*. Amsterdam: Het Spinhuis.

- Schermerhorn, R.A.
 1970 *Comparative ethnic relations. A framework for theory and research*. New York: Random House.
- Segal, R.
 1995 *The black diaspora*. London/Boston: Faber and Faber.
- Sheffer, G. (ed.)
 1986 *Modern diasporas in international politics*. New York: St. Martins.
- Sheffer, G.
 1995 'The emergence of new ethno-national diasporas', *Migration* 28: 5-28. Special issue on Nationalism and diaspora.
 1996 'Wither the study of ethnic diasporas? Some theoretical, definitional analytical and comparative considerations', in: G. Prévelakis (ed.), *The networks of diasporas*, 37-46. Nicosia: Cyprus Research Centre.
- Simon, R.J.
 1985 *Public opinion and the immigrant. Print media coverage, 1880-1980*. Lexington (Mas.)/Toronto: D.C. Heath and Company.
- Skrbis, Z.
 1999 *Long-distance nationalism. Diasporas, homelands and identities*. Aldershot: Ashgate.
- Slijper, B.
 1998 'Van natiestaat naar multiculturele samenleving', in: R. Penninx, H. Münstermann & H. Entzinger (red.), *Etnische minderheden en de multiculturele samenleving*, 25-57. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Smith, A.D.
 1991 *National identity*. London: Penguin Books.
- Steijlen, F.
 1996 *RMS: van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland 1951-1994*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Sunier, T.
 1996 *Islam in beweging. Turkse jongeren en islamitische organisaties*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Thomas, W.I. & F. Znaniecki
 1918 *The Polish peasant in Europe and America*. New York: Alfred A. Knopf.
- Vecoli, R.J.
 1995 'The Italian diaspora 1876-1976', in: R. Cohen (ed.), *The Cambridge survey of world migration*, 114-122. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vertovec, S. (ed.)
 1999a *Migration and social cohesion*. Cheltenham (UK): Edward Elgar Publishing Ltd.
 1999b 'Conceiving and researching transnationalism', *Ethnic and Racial Studies* 22 (2) 447-462.
- Vertovec, S. & R. Cohen (eds)
 1999 *Migration, diasporas and transnationalism*. Cheltenham (UK): Edward Elgar Publishing Ltd.

Wilterdink, N.

2000 *In deze verwarrende tijd. Een terugblik en vooruitblik op de postmoderniteit.*
Amsterdam: Vossiuspers AUP.

Withol de Wenden, C.

1998 'French immigration policy', in: H. van Amersfoort & J. Doornik (eds),
International migration. Processes and interventions, 105-125. Amsterdam:
Het Spinhuis.